

Část třetí

1848–1863

V zájmu svobody a řádu
Literární cenzura
v revoluci
a neoabsolutismu

Magdaléna Pokorná

K situaci knižního trhu	350
Sociální a jazykové podmínky	350
Publikační a žánrové formy: mezi příčinou a důsledkem cenzurních zásahů	351
Proměny cenzurní legislativy a diskurz o cenzuře	358
Zrušení předběžné cenzury a hledání nové podoby tiskové regulace (1848)	358
Nástup reakce (1849–1851)	367
Neoabsolutismus a obnovení ústavnosti (1852–1863)	373
Pole cenzurních interakcí: synchronní pohled	380
Autor	380
Neperiodické publikace	386
Distribuce: pošta, vydavatelé a knihkupci	389
Knihovny a jejich čtenáři	393
Církevní cenzura	397
Tematická a žánrová těžiště cenzury	399
Seznamy zakázaných titulů	399
Historická tematika v próze, dramatu i vědeckých textech	407
Periodická produkce pod drobnohledem	412
Rozšíření spektra periodik na počátku šedesátých let	417

Hluboké sociální i mentální změny, které s sebou přinesl revoluční rok 1848, proměnily poddaného habsburské monarchie v občana, kterému je formou politické participace umožněna správa věcí veřejných. Obyvatelé vyjadřovali svou vůli formou petic či pouličních shromáždění, podíleli se na hlídání veřejného pořádku prostřednictvím účasti v národních gardách. Během jednoho roku se za poměrně široce stanoveného volebního cenzu (liberálnějšího než v dobách po obnovení ústavnosti v roce 1861) konaly na území českých zemí troje volby, v Praze dokonce patery. V září 1848 byla za „přiměřenou náhradu“ ve formě racionálně rozložených splátek zrušena robota a tím i poddanské vztahy. Revoluční události přinesly plné zrovnoprávnění evangelíků, pokročily na cestě k úplnému zrovnoprávnění Židů a v neposlední řadě završily formování dvou národních pospolitostí na našem území – české a německé.

Možnost výkonu veřejné činnosti vyvolávala poptávku po takovém typu literární produkce, který by aktuální politické dění dokázal glosovat a komentovat. Výrazný nárůst produkce politických periodik, letáků a plakátů (starší literatura zde mluví o „hotové novinové záplavě“)¹ s sebou přinesl rozmach některých literárních forem, jako satirické písně a fejetonu,² zároveň však vyvolal také dočasný odklon od tvorby beletristické. Příznačnou může být transformace německojazyčného literárního listu *Bohemia* v politický k 1. dubnu 1848 i příklon k publicistické produkci v případě tradičního časopisu *Květy*, který se posléze v červenci 1848 transformoval v čistě politický týdeník *Květy a plody* (a později v deník *Ranní list*). Rok 1848 s sebou přinesl také značné rozrůznění nabídky periodik jak z programového a národnostního hlediska, tak z hlediska rozptylu cen a předpokládaného sociálního postavení čtenáře (krejcarové listy) i rozptylu regionálního (venkovská periodika, český psaná žurnalistika na Moravě, polský tisk ve Slezsku).

Náhlé zrušení předběžné cenzury v březnu 1848 vyvolalo potřebu hledání nové podoby tiskové regulace, do níž vstupovaly aktivity spisovatelů i hlas ulice. Představa následné cenzury při trestní odpovědnosti autora či redaktora, ke které se veřejné mínění přiklánělo, přitom nebyla neslučitelná s pojmem „svobody slova“ jako výsledkem zrušení „cenzury“, protože druhý zmíněný termín byl v dobovém vnímání asociován s tou podobou předběžné cenzury rukopisů, jež byla vykonávána v předrevolučním období. Ohledně konkrétní podoby opatření vůči „zneužívání“ či „nadužívání“ tiskové svobody přitom nepanovala shoda. Provizorní tisková legislativa přijatá v květnu 1848 obsahovala některá ustanovení (například z hlediska lhůt pro podávání návrhů na soudní řízení), která efektivnímu výkonu následné cenzury spíše bránila. Patřila-li však předběžná cenzura k jednomu z hlavních symbolů dosavadního režimu a její pád k jasnému výtoku první revoluční vlny v březnu 1848, o to citlivěji byly vnímány pokusy o regulaci publicistického pole v době postupného nástupu reakce od konce roku 1848 po definitivní zrušení ústavního režimu patenty ze silvestra 1851.

Tisková politika se během nastupující reakce, usilující o obnovení a udržení „řádu“, zaměřovala především na ty formy literární produkce, které byly dominantní během revolučního roku – plakáty, letáky šířené formou kolportáže (zákaz v prosinci 1848) a periodické spisy politické povahy, jejichž prostor byl od března 1849 do května 1852 postupně

1) Karel Josef Beneš: „1848 a 1918. IV“, *Přítomnost* 8, 1931, č. 38, s. 604–606, zde s. 604.

2) Dalibor Tureček: *Fejeton Jana Nerudy*, Praha, ARSCI 2007, s. 84–94.

omezován systémem kaucí, výstrah a koncesí. Je přitom příznačné, že liberální prostředky tiskového zákona z března 1849 představitelům státní moci pro disciplinaci opozičního tisku nepostačovaly a musely být postupně doplňovány prostředky výjimečného stavu (v Praze a v dalších místech od května 1849 do září 1853) a opatřeními mimosoudní povahy. Systém výstrah tak v rozporu s liberálním cenzurním principem nepostihoval konkrétní porušení tiskové legislativy, ale dlouhodobější tendenci listu. Jiná opatření byla, a to opět mimosoudní cestou, uplatňována na nepohodlné autory. Nejznámějším případem je bezesporu brixenská konfinace Karla Havlíčka.

Menší pozornost věnovaly úřady v kontrastu k předbřeznovému období oblasti neperiodických tiskovin, což je možné ukázat i v kvantitativním srovnání: zatímco během třicátých a čtyřicátých let 19. století bylo rakouskými cenzurními orgány zakázáno devět až sedmáct stovek titulů ročně, čítal úhrnný počet zákazů v letech 1849–1861 podle některých zdrojů přibližně osm set titulů.³ Ačkoli se policejní dohled soustředil na široké spektrum představitelů opozičních proudů v letech 1848 a 1849 včetně velkého množství česky píšících literátů, nebyly obvykle jejich literární tvorbě kladeny bezprostřední překážky, pokud se nevěnovala aktuálním politickým tématům.

Charakteristickým rysem neoabsolutistického systému tiskové a literární regulace byl rozptyl cenzury mezi všechny činitele literární komunikace. Předběžná cenzura předbřeznového období se (v případě domácích tisků) soustředila na rukopis, umožňovala tak případné modifikace textu na základě cenzurních požadavků a trestní postih vůči činitelům literární komunikace uplatňovala – přinejmenším de iure – pouze v případě úmyslného překročení pravidel cenzurního procesu. Následná cenzura padesátých let naproti tomu operovala se škálou možných ekonomických i trestněprávních postihů pro autory, redaktory, nakladatele, tiskaře i knihkupce, přičemž posuzování již vytištěných publikací znemožňovalo reagovat na výsledky cenzurního řízení modifikacemi textu. To vytvářelo větší tlak na autory, redaktory a nakladatele, aby cenzurní normy sami předvíдали. Nařízení o povinném předkládání výtisků v určené lhůtě před začátkem distribuce zároveň umožňovalo případné konfiskace efektivně provádět.⁴ Opětovný nárůst počtu konfiskací jednotlivých čísel periodik na přelomu padesátých a šedesátých let pak musíme vnímat jako příznak eroze tohoto systému, kdy opoziční hlasy již nebyly odmítány a priori, ale spíše v jednotlivých případech porušení normy. Teprve nový tiskový zákon (z prosince 1862, platný od března 1863) však princip liberálního výkonu cenzury, vyznačujícího se systémem následné cenzury doprovázené soudními rozhodnutími, definitivně zakotvil.

Poměrně krátké a vnitřně disparátní časové období mezi lety 1848 a 1863 tak můžeme chápat jako přechod mezi typem paternalistické a liberální cenzury. Zatímco zrušení předběžné cenzury dne 14. března 1848 představuje jasný periodizační mezník, který měl strukturální dopady na všechny oblasti literární komunikace, jak ukazuje první oddíl této rámcové kapitoly, tvoří období od obnovení ústavnosti (říjnový diplom 1860, respektive únorová Schmerlingova ústava 1861) po vydání zákona o tisku (prosinec 1862) a jeho

3) Srov. Norbert Bachleitner, Franz M. Eybl, Ernst Fischer: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrassowitz 2000, s. 166–167.

4) Srov. dobový komentář u Jan Erazim Sojka: *Naši mužové. Bibliografie a charakteristiky mužův slovanských*, Praha, Antonín Renn 1862, s. 835–836, jež pochází pravděpodobně z pera Karla Sabiny.

Alexander Bach (1813–1893) Protivník liberálních žurnalistů v čele s Karlem Havlíčkem a rozhodující činitel období po zrušení ústavnosti koncem roku 1851, v epoše, jež bývala často v historiografii označována jeho jménem jako „bachovský absolutismus“; byl též klíčovou postavou revoluce roku 1848. Vídeňský právník a jeden ze zakladatelů tamního vlivného juristicko-politického čtenářského spolku byl pověřen sestavením textu petice k dolnorakouskému zemskému sněmu, jež odstartovala březnovou revoluci 1848. V dalších měsících se podílel na vypracování ústavy i provizorního tiskového zákona. V červenci 1848 byl jmenován ministrem spravedlnosti a v této funkci zůstal i v novém konzervativním kabinetu knížete Felixe Schwarzenberga; při reorganizaci vlády v červenci 1849 získal klíčové ministerstvo vnitra a stal se důležitou postavou při budování centralizované státní správy. Právě prostřednictvím silného státního aparátu hodlal uskutečňovat řadu společenských změn, které byly inspirovány událostmi roku 1848 a vycházely vstříc i některým požadavkům liberální buržoazie. Pro konzervativní společnost Bach zpočátku zůstával „ministrem barikád“ – s ohledem na revoluční minulost jej tak během své návštěvy Olomouce v květnu 1851 demonstrativně odmítl přijmout ruský car. Bachovo propuštění v srpnu 1859 po porážce Rakouska ve válce o nezávislost Itálie symbolizovalo počátek nového kurzu rakouské politiky; svou aktivní kariéru Bach zakončil jako velvyslanec ve Vatikánu.

Zdroj: Otto Urban: *Česká společnost 1848–1918*, Praha, Svoboda 1982, zvl. s. 110–112; „Alexander von Bach“, litografie Josefa Kriehubera 1849, <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Alexander_von_Bach.jpg>, přístup 4. 1. 2015.

vstup v platnost (březen 1863) organický přechod k následujícímu, liberálnímu období. Druhý oddíl, který sleduje proměny cenzurní legislativy a diskurzu o jejích možných podobách, proto již nezaznamenává diskuse ze zákonodárných sborů v letech 1860–1862, které měly na podobu nového zákona o tisku bezprostřední dopad; o nich pojednává až kapitola věnovaná období 1863–1918.

Legislativa i dobový diskurz se na konci čtyřicátých let a v letech padesátých soustředily především na otázku cenzurního dohledu nad periodickým tiskem, který zažíval v revolučním roce 1848 největší vzestup. Třetí oddíl této kapitoly se naproti tomu věnuje dalším polím regulace literární komunikace, u nichž se razantní změny během revolučního roku i nastupující reakce projevovaly s menší dynamikou, a to autorovi, neperiodickým spisům, distribuci, knihovnám a čtenářům; pojednává rovněž o církevní cenzuře, která se rokem 1848 odklání od výkonu cenzury státní. Následující oddíl analyzuje obsahové těžiště cenzury zahraničních a domácích tisků i článků v periodikách.

Sociální a jazykové podmínky

Vedle bezprostředních změn v politické oblasti přinesl rok 1848 i výrazné urychlení dlouhodobějších hospodářských i sociálních procesů. Porevoluční období nepředstavovalo pouhý návrat k předbřeznovým poměrům, nýbrž bylo dobou rozsáhlých a všestranných změn. Rakouská vláda usilovala o určitou, svým způsobem velkorysou modernizaci, jež však měla být zároveň kontrolována.⁵ Byly zrušeny vnitřní celní hranice i cechovní systém, prosazoval se hospodářský liberalismus se všemi s ním souvisejícími důsledky.⁶ Tento proces ovlivnily i zásadní změny technického charakteru, které urychlily a prohloubily směnu zboží i informací. Prosadila se železniční doprava, jejíž síť se rozrůstala. Na naše území vjel poprvé vlak u Břeclavi v červnu 1839 a o měsíc později do Brna; do Prahy přijel první vlak slavnostně v srpnu 1845. Vedle vlastního železničního spojení bylo mimořádně důležité, že podél tratí byly budovány i telegrafní linky. Zpočátku sloužily pouze státu, ale brzy (od února 1850) je mohla využívat veřejnost, a tak přispěly k rychlému propojení center monarchie s periferiemi.⁷

Dědictvím dlouhodobějších modernizačních trendů završených revolucí 1848 byl i fakt, že se zvýšil zájem a kompetence ke čtení české beletrie a dalších žánrů česky psaných textů. Jazyková rovnoprávnost byla jedním ze stěžejních revolučních požadavků. Pro další vývoj české knižní kultury a obecně pak pro rozvoj čtenářství byl důležitý samotný rozvoj základního školství a vznik českých středních škol. Ty vzdělávaly od padesátých let na vysoké úrovni generaci, jejíž příslušníci se v dalších desetiletích stali rovnoprávními partnery absolventů škol německých. Možnost nejen učit se, ale i vyučovat česky na středních školách umožňovaly i ministerské instrukce po revoluci 1848. I přes omezení české výuky na vyšších stupních škol, zavedené od roku 1853, počet žáků českojazyčných středních škol vzrostl v roce 1860 (ve srovnání s rokem 1848) o 62 % a české školství čekal do konce století ještě další rychlý růst i vnitřní specializace. Na tomto růstu českých škol se však podílely především Čechy, na Moravě byly první české střední školy zřízeny až v polovině šedesátých let.⁸

Kapitálová slabost nakladatelských domů, které se zatím nemohly opřít o početnou a solventní česky čtoucí veřejnost, však přesto zůstávala po celou sledovanou dobu silným

5) Např. Jiří Kořalka: „Společensko-politické okolnosti působení Boženy Němcové v rozporuplném desetiletí po roce 1848“, *Literární archiv* 34, 2002, s. 65–78. Základní charakteristiku podal Otto Urban: *Česká společnost 1848–1918*, Praha, Svoboda 1982, zvl. s. 100–105, 123–134.

6) O tom blíže Christoph Stözl: *Die Ära Bach in Böhmen. Sozialgeschichtliche Studien zum Neoabsolutismus 1849–1859*, München – Wien, R. Oldenbourg 1971.

7) Milan Hlavačka: *Dějiny dopravy v českých zemích v období průmyslové revoluce*, Praha, Academia 1990, zvl. s. 95–101.

8) Zdeněk Šimeček: *Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei*, přel. Armin Hetzer, Wiesbaden, Harrassowitz 2002, s. 101. Specializovaných prací k dějinám školství je v české produkci řada, klasickým spisem je Jan Šafránek: *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů*, sv. 2, 1848–1913, Praha, Matice česká 1918.

regulačním faktorem českého literárního trhu. Tyto bariéry byly prolamovány až v následujícím období. Některé projekty tak neztroskotaly na politických úskalích, ale z ekonomických důvodů. Příkladem může být literárněkritický a populárně-naučný časopis *Obzor* s podtitulem *List pro národopis, dějepis, veřejný život, literaturu a umění, zvláště nynížska a vlasti*, vydávaný roku 1855 Jaroslavem Pospíšilem s redakčním příspěvím Karla Jaromíra Erbena, Václava Zeleného a Karla Boleslava Štorcha; pro nedostatek odběratelů vyšlo jen šest jeho čísel. Ekonomický zdar vydavatelských podniků mohly přitom přímo či nepřímo ovlivňovat i politické podmínky. *Pražský prostonárodní list*, poslední česky psané politické noviny v Čechách s výjimkou úředních *Pražských novin*, tak sice dokázal tón svého zpravodajství plně přizpůsobit podmínkám výjimečného stavu, během kterého zanikla většina ostatních periodik, následkem konformity svých politických zpráv ale ztratil čtenářskou atraktivitu a z důvodu malého odbytu v červnu 1852 zanikl.

V jiných případech, o kterých bude pojednáno dále v textu, měla státní tisková politika na podobu literární komunikace v češtině i v němčině bezprostřední dopady. Oproti předbřeznové době, v principu tolerantní vůči kulturním snahám českého národního hnutí, se v padesátých letech setkáváme mnohem častěji s vědomým úředním postupem vůči spolkovému i literárnímu životu Čechů, který byl vnímán jako opoziční projev proti centralistické politice ve Vídni. V postupu vládních struktur proti tehdejšímu českému veřejnému životu je přitom možné odlišit dvě období, která souvisejí s působením dvou pražských policejních ředitelů. Leopold von Sacher-Masoch se snažil nalézt protiváhu k revolučním silám i k liberalismu Františka Palackého a Karla Havlíčka v českém konzervatismu a dokázal tak část českých vzdělanců přimět ke spolupráci. Rovněž vídeňská vláda si dobře uvědomovala, že ke svému cíli – společnosti konstituované i v českých zemích v duchu císařova hesla „Viribus unitis“ (Spojenými silami) – nemůže dospět jen represí. Provládní šlechtické kruhy tak například ve Vídni vyvolaly v život českojazyčné periodikum *Vídeňský deník* a jeho přílohu *Vesna* jako protiváhu Havlíčkova *Slovana*.⁹ Před polovinou padesátých let však byla zřetelná snaha o utužení poměrů. Nástupce Sacher-Masocha na postu pražského policejního ředitele Anton von Päumann s sebou v září 1854 přinesl – v souladu se záměry šéfa Nejvyššího policejního úřadu, svobodného pána Johanna Franze Kempena von Fichtenstamm – tvrdý postup proti jakémukoli projevu češství či neloajality.¹⁰

Publikační a žánrové formy: mezi příčinou a důsledkem cenzurních zásahů

Padesátá léta přinesla i výrazné zpřesnění na poli knižní statistiky. Pro roky 1852–1855 vypracoval Constant von Wurzbach, ředitel administrativní knihovny ministerstva vnitra,

9) Oskar Butter: „Nové prameny k dějinám Vídeňského denníku“, *Duch novin* 4, 1931, s. 16–32, 126–167; Zdeněk Šamberger: „Časopis Vídeňský Denník a jeho poslání v letech 1850–1851. (Ke ztroskotanému pokusu Leo Thuna o založení české konzervativní strany)“, *Slovanský přehled* 71, 1985, č. 1, s. 26–40; Jan Rataj: „Úloha Vídeňského deníku v české publicistice a společnosti na počátku padesátých let 19. století“, *Literární archiv* 17–18, 1988, s. 67–122. O dalších prostředcích k podpoře provládních listů viz Zdeněk Šimeček: „Proměny novin v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1658–1860“, in Jaromír Kubíček (ed.): *Česká retrospektivní bibliografie*, díl 1, *Noviny České republiky od počátku do roku 1918*, část 2, *Přehledy, rejstříky*, Brno, Sdružení knihoven ČR – Moravská zemská knihovna 2008, s. 7–36, zde s. 23–24.

10) K tomu podrobněji Josef Volf: „Příchod policejního ředitele pražského Päumanna do Prahy a Museum Král. Českého“, *Český časopis historický* 27, 1921, č. 3/4, s. 423–436; Karel Kazbunda: *Sabina. Neuzavřený případ policejního konfidenta*, ed. Martin Kučera, Praha, Karolinum 2006, s. 227–229.

jíž musely být dle tiskového řádu z roku 1852 zasílány povinné výtisky, podrobné přehledy o literární produkci habsburské monarchie. Všiml si produkce s ohledem na žánr, popřípadě oborovou strukturu, na jazyk, místo vydání i rozsah děl. Wurzbach hodnotil obecně i kvalitu vydávaných děl a také vyslovil jedno dezideratum – v Rakousku chybí kritický žurnál. Supluje jej náhodně jiné listy; a přitom by literatura, která má v mnohonárodní říši „velkou sílu“, takový regulativ potřebovala.¹¹

Podle Wurzbachových statistik bylo z celkem 757 českých a slovenských tiskovin (pod toto označení spadaly knižní svazky, sešity, případně jednotlivá čísla časopisů) vydaných během roku 1854 uveřejněno 55 % v Čechách, 18 % na Moravě, 24 % v Uhrách, zbytek pak ve Vídni. V produkci v českých zemích přitom výrazně převažovala němčina (83 % produkce v Čechách, 80 % produkce na Moravě a 91 % ve Slezsku) nad češtinou (16 % české a 18 % moravské knižní produkce; ve Slezsku v této době české knihy ještě vydávány nebyly), respektive před polštinou (9 % produkce ve Slezsku); z ostatních jazyků byly zastoupeny latina, hebrejšтина, francouzština a italština. Markantní byl rozdíl mezi oběma zemskými jazyky především v beletristické periodické produkci (v Čechách 922 německých oproti 54 českým číslům časopisů a almanachů, na Moravě dokonce 362 : 2), zatímco v případě básní, románů a divadelních her kvantitativně převažovala produkce česká (37 německých : 58 českým v Čechách, 3 : 5 na Moravě). Kvantitativní převahu měly české tisky rovněž v případě náboženské literatury včetně modliteb a kázání (39 německých : 72 českým : 16 latinským : 7 hebrejským v Čechách, 12 německých : 85 českým : 9 latinským na Moravě), stejně jako učebnic a spisů pro mládež (28 : 46 v Čechách, 9 : 14 na Moravě), naproti tomu opačný poměr byl v případě historických publikací (25 německých : 13 českým v Čechách, na Moravě 11 německých tiskovin) či geografie, přírodních věd a medicíny (57 : 18 v Čechách, na Moravě pouze 2 německé tisky, žádné české). Takovéto statistiky tedy pro polovinu padesátých let dosvědčují převahu produkce v českém jazyce ve spisech orientovaných k lidovým čtenářům a mládeži, stejně jako v neperiodické beletristické produkci; celkový statistický poměr však byl výrazně zkreslen dominancí německojazyčného tisku na poli periodické produkce.¹²

Wurzbachova statistika pečlivě propočítávala i poměry čtenářů jedné národnosti vůči počtu periodických titulů vycházejících v habsburské monarchii. Odhlédneme-li od arménštiny, která se při jediném titulu vycházejícím pro přibližně 17 tisíc obyvatel monarchie dostala na první místo pro politické i nepolitické tituly, ukazovala statistika jasnou převahu němčiny, u níž státní orgány usilovaly o upevnění její komunikační role vůči jiným literárním jazykům. Pro německé obyvatelstvo v počtu přibližně 7,9 milionu vycházelo roku 1854 v celé habsburské monarchii 163 nepolitických časopisů, na jeden titul tedy statisticky připadalo 48 tisíc čtenářů. Italské obyvatelstvo bylo v tomto srovnání třetí (70 tisíc čtenářů na jeden časopis), následované obyvatelstvem polským (145 tisíc), slovinským (192 tisíc), chorvatským (214 tisíc) a maďarským (359 tisíc). Češi a Slováci se v této kulturní kvalifikaci umístili až na devátém místě s poměrem přibližně 5,85 milionu obyvatel na 14 nepolitických časopisů, tedy 418 tisíc čtenářů na jeden časopis. Ještě

11) Constant Wurzbach von Tannenberg: *Bibliographisch-statistische Übersicht der Literatur des österreichischen Kaiserstaates vom 1. Jänner bis 31. December 1854. Zweiter Bericht*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1856, s. xvii–xviii.

12) Tamtéž, zvl. s. 572–577, 597–601.

markantnější byla situace v případě periodik politických, kdy na jeden německojazyčný titul připadalo 197 tisíc příslušníků této národnosti, na jeden titul italský 273 tisíc, zatímco v případě celkem tří politických periodik v češtině a slovenštině byl poměr 1,95 milionu obyvatel na jeden titul téměř desetinásobný oproti stavu v německém obyvatelstvu.¹³

Mezi českým a německým tiskem však během neoabsolutismu existovaly nejen kvantitativní, ale i kvalitativní rozdíly. Na jaře roku 1857 se po Evropě rozšířila fáma o blížící se katastrofické srážce s kometou, údajně předpovězené astronomy na 13. červen 1857. Na českém venkově byla svérázným způsobem interpretována tak, že pohroma postihne především Prahu, což způsobilo vyprázdnění potravinového trhu v uvedený den. Zatímco se však pražská *Bohemia*, obdobně jako například říšské *Deutsche allgemeine Zeitung*, věnovala soustavnému dementování nastávající paniky, jediné pražské politické periodikum v češtině, úřední *Pražské noviny*, o celé astronomické události s výjimkou jednověté noticky zcela mlčelo, patrně ve snaze udržovat české čtenářstvo stranou znepokojivých nálad. Veřejnost měl uklidnit pouze samostatně vydaný tisk *Neboj se té komety*, což byla tištěná verze stejnojmenné přednášky v Katolické jednotě z 20. března 1857.¹⁴

Právě periodická produkce přitom během sledovaného období procházela největšími změnami. Zájem o noviny a časopisy se na konci čtyřicátých let 19. století prudce zvedl v souvislosti s uvolněním cenzurní regulace a politizací veřejnosti. Praha byla v monarchii v roce 1849 co do počtu vydávaných periodických titulů druhým nejvýznamnějším městem hned po Vídni (v Praze vycházelo 63 listů a ve Vídni 70). Tohoto zájmu o tištěné slovo využili i regionální vydavatelé a nakladatelé; ještě v roce 1849 prudce vzrostl počet titulů vycházejících mimo Prahu, především v bohatších německojazyčných oblastech severních a západních Čech.¹⁵ Sledování tisku se stávalo potřebou, nezbytností pro stále širší vrstvy. Takovou situaci potvrzuje i dobová reflexe například v radikálně demokratickém tisku: „Také vidíme, že před rokem ještě na mnohém dost velkém panství ani jedny noviny čteny nebyly, kdežto nyní skoro každá vesnice až ke třem neb čtyřem časopisům sobě drží.“¹⁶ V případě Havlíčkových *Národních novin*, jejichž náklad kolísal během roku

13) Tamtéž, s. 53–67; pro další období srov. Constant Wurzbach von Tannenberg: *Bibliographisch-statistische Übersicht der Literatur des österreichischen Kaiserstaates vom 1. Jänner bis 31. December 1853. Erster Bericht*, Wien, Friedrich Manz 1856, zvl. s. 163–167, 187–189 (v rozporu s názvem obsahuje statistické údaje pro období již od 1. 9. 1852); týž: *Bibliographisch-statistische Übersicht der Literatur des österreichischen Kaiserstaates vom 1. Jänner bis 31. December 1855. Drittes Bericht*, sv. 1–2, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1857; k rozboru Wurzbachových dat též Jiří Štaif: *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha, Dokořán 2005, s. 400–402; Zdeněk Šimeček, Jiří Trávníček: *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*, Praha, Academia 2014, s. 179–180.

14) Srov. Jaroslava Janáčková: „Čas komety a dvojí ‚skříňka‘“, in táž: *Božena Němcová. Příběhy – situace – obrazy*, Praha, Academia 2007, s. 108–117, zvl. s. 108–112.

15) František Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, Praha, Duch novin 1930, zvl. s. 27–28, 36–40. Nově a zevrubně o periodické produkci pojednal Martin Sekera: „Das tschechische Pressewesen“, in Helmut Rumpfer, Peter Urbanitsch (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, díl 8, *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*, sv. 2, *Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2006, s. 1977–2036, zde s. 1978–1993; Z. Šimeček: „Proměny novin v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1658–1860“, cit. dílo.

16) Emanuel Arnold: „O prozatímním zákonu o tisku“, *Občanské noviny* 2, 1849, č. 51, 31. 3., s. 201–202, cit. dle Karel Kosík (ed.): *Čeští radikální demokraté. Výbor z politických statí*, Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953, s. 115–119, zde s. 117.

Noviny a časopisy v Čechách a na Moravě v letech 1848–1862

Rok	Periodika v Čechách							Periodika na Moravě		
	Celkem	Česko-jazyčná	Německo-jazyčná	Politická	Beletristická	Vycházející v Praze	Vycházející na venkově	Celkem	Česko-jazyčná	Německo-jazyčná
1848	100	41	59	37	10	66	34	28	9	19
1849	88	30	58	32	10	63	25	40	14	26
1850	47	17	30	10	6	35	12	23	6	17
1851	45	16	29	7	6	33	12	26	7	19
1852	49	15	34	8	5	36	13	23	4	19
1853	41	12	29	5	5	27	14	23	4	19
1854	41	12	29	4	6	23	18	19	4	15
1855	41	14	27	4	7	25	16	25	5	20
1856	37	12	25	4	4	22	15	22	3	19
1857	39	11	28	6	4	23	16	16	3	13
1858	45	15	30	6	6	27	18	18	5	13
1859	45	15	30	6	7	27	18	21	7	14
1860	54	20	34	8	7	33	21	23	6	17
1861	67	31	36	11	10	42	25	30	9	21
1862	68	35	33	13	9	47	21	36	13	23

Zdroj: František Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, Praha, Duch novin 1930, příloha IX a X; Martin Sekera: „Das tschechische Pressewesen“, in Helmut Rumpfer, Peter Urbanitsch (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, díl 8, *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*, sv. 2, *Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2006, s. 1977–2036, zde s. 1992–1993.

1849 mezi 2 000 a 2 500 exempláři, jsme zpraveni i o skladbě odbytu. Pětina nákladu byla prodána v Praze, 64 % na českém venkově, 9 % na Moravě a 6 % v dalších korunních zemích habsburské monarchie, nejvyšší podíl z identifikovatelných 640 abonentů měli přitom kněží (38 %), následováni rolníky (10 %), obchodníky, učiteli a úředníky (vždy 9 %).¹⁷

Vlivem restriktce vůči politickému tisku, o které pojedná následující kapitola, prudce klesl počet periodik a proměnil se i celkový náklad. Okolo poloviny padesátých let dosahovala tři českojazyčná periodika a sedm německojazyčných nákladu alespoň jednoho tisíce výtisků, na špici se přitom nacházely *Erinnerungen* Karla Wilhelma Medaua s desetitisícovým nákladem. V porovnání s rokem 1849, kdy české politické noviny v Praze měly náklad v úhrnu okolo 4 000 výtisků, čítal o deset let později náklad jediného českojazyčného politického listu v Čechách, *Pražských novin*, 2 260 exemplářů. Naproti tomu celkový náklad německojazyčných politických novin v Čechách ve stejném období i při poklesu počtu titulů vzrostl ze 7 000 na 11 000 výtisků. Zdá se, že ke zvýšení odběru přispívalo

17) F. Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, cit. dílo, s. 40–43.

i politicky vyspívající prostředí v Čechách, které se nesmířilo se zpravodajstvím státních novin. S uvolněním tiskových poměrů na počátku šedesátých let odbyt českojazyčných a v menší míře i německojazyčných periodik opětovně vzrostl – roku 1862 tak vycházely *Humoristické listy* v pětitisícovém, *Národní listy*, *Bohemia* a *Erinnerungen* ve více než čtyřtisícovém nákladu, dalších dvanáct titulů dosahovalo nákladu alespoň jednoho tisíce exemplářů.¹⁸

Vlivem postupných zákazů politických a humoristických listů se v padesátých letech zájem čtenářů přesouval k jiným typům literární produkce, a tak lze mluvit o jistém rozkvětu, který zaznamenaly v této době domácí beletristické (*Lumír*), odborné a osvětové listy.¹⁹ Úroveň posledního jmenovaného typu periodik, orientovaného na venkovské čtenáře, zvedl v letech 1846–1849 svým *Pražským poslem* a *Sedlskými novinami* především Josef Kajetán Tyl. Od roku 1850 pak měli venkovští čtenáři k dispozici *Týdeník pro polní, lesní a domácí hospodářství ku prospěchu stavu rolnického* (od roku 1853 pod zkráceným názvem *Týdeník*), nejdříve za redakce Františka Josefa Schopfa, později Josefa Pečírky a od konce července 1852 Filipa Stanislava Kodyma, který list od roku 1854 přejmenoval na *Hospodářské noviny*.²⁰ Vedle pravidelně vycházejících periodik se čas od času objevovaly i jiné, byť krátkodobě vycházející tituly. Jejich rozbor může přispět k dějinám mentalit, protože právě tento typ publikací nenásilnou formou seznamoval česky čtoucí veřejnost s novými politickými pořádky a mohl a bezesporu i měl přispět k formování veřejného mínění. Jedním z takových nepravidelně vycházejících titulů byl tisk s výmluvným názvem *Jen s pravdou ven! neboli Sprostý rozum o velikých věcech*, který vydával od roku 1849 do nuceného ukončení v roce 1852 Václav Frost.²¹ Síť časopisecké produkce houstla v závěru padesátých let, kdy se objevily další specializované tituly (beletristické *Obrazy života*, na řemeslnické čtenáře zaměřený *Posel z Prahy*).

Specifickou položkou v tiskové produkci byly také kalendáře. Měly tradiční periodicitu i strukturu a obracely se každý na svou čtenářskou obec; lze sledovat jak jejich početní nárůst, tak vnitřní proměnu. Dosavadní výzkum píše o čtrnácti titulech.²² Charakteristickým rysem se stává skutečnost, že se během sledovaného období otevíraly stále vzdělanějšímu publiku. Alespoň ve dvou konkrétních případech (*Koleda* a *Českomoravská pokladnice*) do nich pronikala původní i překladová beletrie nejvyšších uměleckých kvalit, ať již z pera účastníků revolučních událostí let 1848–1849, či budoucích májovců (do *Koledy*

18) Tamtéž, cit. dílo, s. 40–43, 91–95 a příloha VIII; Z. Šimeček: „Proměny novin v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1658–1860“, cit. dílo, s. 34.

19) O tom blíže také Lenka Kusáková: „Božena Němcová a periodický tisk jako prostor literární komunikace v letech 1843–1861“, in Robert Adam (ed.): *Božena Němcová – jazyková a literární komunikace ve středoevropském kontextu. Sborník z mezinárodního kolokvia*, Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2007, s. 19–29.

20) Ke zmíněným a některým dalším titulům viz Magdaléna Pokorná: „Kodymovy Hospodářské noviny. Publikáční možnosti a limity v polovině 19. století“, in Jan Randák, Petr Koura (eds.): *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století. Výběr z příspěvků ze stejnojmenné konference, která proběhla ve dnech 25.–27. října 2006*, Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta – Dokořán 2008, s. 44–74; táž: „Mikovcův Lumír ve světle úředních dokumentů. Případ Palacký“, *Literární archiv* 38, 2006, s. 171–179.

21) Blíže Magdaléna Pokorná: „„Držím já na císaře... a držím se svým králem“. Výklad světa po revoluci 1848“, *Český časopis historický* 109, 2011, č. 1, s. 44–80.

22) Lenka Kusáková: „Božena Němcová a periodický tisk jako prostor literární komunikace“, cit. dílo, zde s. 24.

přispívali např. Božena Němcová, Prokop Chocholoušek, Leopold Josef Hansmann aj., do *Českomoravské pokladnice* také Božena Němcová, Gustav Pflieger Moravský, Josef Václav Frič, Vítězslav Hálek, Adolf Heyduk aj.). Máme relativně malé množství dokladů o zásadách tiskového dohledu proti kalendářům, což vedlo Zdeňka Urbana k tvrzení, že podléhaly méně soustavnému a bedlivému dozoru státních orgánů než jiný tisk.²³ To by ovšem nekorespondovalo s běžně platnou praxí, že právě literatura pro lidové vrstvy (a pro děti) byla sledována přísněji.

Jako příležitostná platforma se v době přísného dohledu nad periodickým tiskem nabízele aktérům literárního života almanachy, tradiční součást literární kultury. V roce 1854 vyšel almanach *Lada Nióla*, o který se zasloužil čerstvě amnestovaný J. V. Frič. Umělecky se hlásil k heinovské tradici a tím vyvolal zájem veřejnosti a pochopitelně i pozornost úřadů. Jinou snahu J. V. Friče, totiž podílet se na vydání almanachu *Pomněnky* k jubileu pražské konzervatoře, se roku 1858 realizovat nepodařilo.²⁴ Ideový kontrast k fričovskému projektu tvořil almanach *Perly české* (1855), jehož redaktorem byl Antonín Jaroslav Vřtátko. Texty v něm byly určeny k počtě návštěvy císařského páru Františka Josefa I. a jeho choti Alžběty v červnu 1854 v Praze. Tehdejším ministerským úředníkem Josefem Alexanderem von Helfertem byl oceněn jako dílo, které má zabránit pronikání „záhubných“ vlivů z evropských literatur. *Perly české* tak reprezentovaly oddanost trůnu, oddanost křesťanským hodnotám a nabízely svým čtenářům tradiční formy a tradiční žánry. V roce 1857 usiloval o realizaci svého almanachu *Viola* také kněz Václav Štulc; roku 1859 vyšel konzervativně laděný almanach *Kytice*. Někteří čeští básníci (např. K. J. Erben, Vincenc Furch, Václav Jaromír Pícek či Bedřich Peška) přispěli ještě do vídeňského almanachu *Viribus unitis*, který byl vydán s cílem proklamovat rakouskou jednotu.

V roce 1858 rozčeřil český literární život almanach *Máj*, v němž se představila i mladá literární generace a který zanechal hlubokou stopu v literární historii. Název almanachu evokoval vedle proslulého Máchova díla také příchod jara, vždyť v podtitulu nesl označení „jarní“, případně i nástup nové generace v čele s Vítězslavem Hálkem a Janem Nerudou, kteří zažili revoluci 1848 jako chlapi. Almanach měl vyjít v rámci Akademického čtenářského spolku, i proto byl redaktorem jeho prvního ročníku novinář Josef Barák, zastávající od roku 1857 funkci předsedy spolku, jenž zároveň na rozdíl od Hála a Nerudy splňoval podmínku plnoletosti, tj. minimálně 24 let věku. Poté, co vydání prostřednictvím Akademického čtenářského spolku nebylo povoleno, byl Barák nucen vydání almanachu sám finančně zajistit; ze zadlužení se dostával několik let. Někteří autoři *Máje* se museli ukrýt za pseudonymy. Například J. V. Frič a Karel Sabina proto, že měli zákaz cokoli publikovat bez předchozího úředního souhlasu, Bohumil Janda zase z toho důvodu, že byl státním úředníkem a angažmá ve prospěch národní věci budilo podezření.²⁵ Aktivním svědkem těchto literárních snah byla přitom Božena Němcová, která přispěla do tří

23) Zdeněk Urban: *Století českého kalendáře*, Praha, Svoboda 1987, s. 20.

24) Národní archiv (NA), České místodržitelství Praha – prezidium (PM), 1855–1859, kt. 494, sign. 8/4/96/3, 1858.

25) Václav Žáček: *Josef Barák*, Praha, Melantrich 1983, s. 25–34; Jan Novák: *Josef Barák 1833–1883. „Osvětou a prací k svobodě“*, Praha, Základ Fügnerův 1933, s. 19–20.

almanachů – *Lady Nióly*, *Perel českých* i *Máje*, v případě druhého jmenovaného s vnitřní distancí vůči jejich ideové a umělecké konformitě.²⁶

Rozmach v přímém důsledku zrušení cenzury a následnou přísnou regulaci ovšem nezažívala jen politická periodika, ale i příležitostné brožury a letáky. Formou letáků byly publikovány texty anonymní i pseudonymní, stejně jako některé texty významných novinářů a politiků různého názorového spektra (např. Karla Havlíčka, Františka Palackého, Karla Sabiny či Emanuela Arnolda), ale také dílka různých žánrů (například tzv. otčenáše) i kvalit. Některé měly také například vzbuzovat dojem, že vznikly ještě před zrušením cenzury (příkladem mohou být protimetternichovské karikatury).²⁷ Úřední dokumenty, zrcadlící mnohdy i následná vyšetřování, vypovídají rovněž o pokoutném šíření této produkce. Ministr vnitra Alexander Bach například vydal příkaz, jímž mělo být zabráněno rozšiřování letáků Juliana Chownitze (Josepha Chowanetze) agitujících ve prospěch uher-ské revoluce,²⁸ a na základě upozornění z Hamburku, že tamní knihkupec Campe zasílá nelegálně do Uher letáky v doutníkových krabicích s dvojitým dnem, nařizoval všem úřadům ostražitost.²⁹ Pátralo se například i po rozšiřovateli Arnoldových letáků na Benešovsku.³⁰

26) Jaroslava Janáčková: „Jediná autorka v Perlách českých“, in táž: *Božena Němcová. Příběhy - situace - obrazy*, cit. dílo, s. 219–241.

27) Tyto letáky zpřístupnil Miloslav Novotný (ed.): *Letáky z roku 1848*, Praha, ELK 1948.

28) NA, Presidium českého gubernia – tajné (PGT), 1849–1852, kt. 3, sign. C 3, 1849; Státní oblastní archiv (SOA) v Praze, Státní zastupitelství Praha (SZ), kt. 4, sign. G10/1849.

29) NA, PGT, 1849–1852, kt. 3, sign. C 4, 1850.

30) NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 3, 1849.

Zrušení předběžné cenzury a hledání nové podoby tiskové regulace (1848)

Předběžná cenzura byla hlavním symbolem absolutistické vlády ve středoevropských státech a požadavek jejího zrušení zazníval od počátku revolučního hnutí roku 1848. Již 3. března 1848 vydalo německé spolkové shromáždění ve Frankfurtu nad Mohanem usnesení, že každý německý stát má právo zrušit cenzuru a zavést tiskovou svobodu (za předpokladu, že nebude zneužita). Takové omezení fakticky znamenalo zrušení dosud platných karlovarských usnesení z roku 1819 a vlastně celého metternichovského systému, i když v samotné Vídni panoval ještě několik dní relativní klid.

Tuto atmosféru zjitřilo pracovní setkání v bytě advokáta Alexandra Bacha, kde se připravovala žádost dolnorakouskému sněmu, jejíž součástí byly také tiskové záležitosti. Zformulován zde byl požadavek zrušení dosavadní předběžné cenzury, kterou měl nahradit systém následné trestní odpovědnosti autora či vydavatele. Dne 13. března došlo ke srážce vojska se studenty demonstrujícími před zasedáním dolnorakouského sněmu a ke stavbě barikád, ještě téhož dne abdikoval kníže Metternich. Alexander Bach zopakoval požadavek na zrušení cenzury a svobodu tisku také na veřejném shromáždění následujícího dne při zřízení národní gardy, ještě téhož večera ukázal státní ministr František Antonín Kolovrat-Libštejnský ručně psaný lístek, podle něhož byla cenzura zrušena. Do budoucna neměla ovšem platit tisková svoboda, jak to mnozí ve zjištěné situaci pochopili, ale tisk měl být regulován formou tiskového zákona, který císař přislíbil vydat co nejdříve. Patent císaře z 15. března 1848 pak dále upřesnil, že zrušením cenzury je zaručena svoboda tisku „týmž způsobem jako ve všech státech, kde [tisková svoboda, MP] existuje“.³¹

Zatímco požadavek tiskové svobody a konstituce před březnem 1848 žurnalisty spojoval, už v březnu se názorové spektrum radikálně rozevřelo. Vyrovnat se s náhle získanou svobodou slova se vídeňští spisovatelé rozhodli společně přijatým prohlášením z 15. března, v němž vyzývali k tomu, aby svoboda slova byla využívána „k prospěchu vlasti a k uklidnění mysli“.³²

V Praze byl požadavek tiskové svobody, omezované pouze trestními zákony, zařazen již do první petice panovníkovi, připravované na shromáždění svolaném 11. března do Svatováclavských lázní a později dopracované petičním výborem, a to jako její pátý článek. Analogicky se požadavek svobody tisku objevil i v dalších původních pražských žádostech.³³ Na zprávy z Vídně o zrušení cenzury reagovali čeští a němečtí spisovatelé v Praze jednáním, jak nabídnutou tiskovou svobodu využívat, ale nezneužívat. I to ovšem

31) Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*, Wien, Manz 2004, s. 205–209.

32) Tamtéž, s. 215.

33) Jan Matouš Černý (ed.): *Boj za právo. Sborník aktů politických u věcech státu a národa českého od roku 1848. S výklady historickými*, díl 1, *Až do rozpuštění sněmu Kroměřížského (11. března 1848 – 7. března 1849)*, Praha, Bursík a Kohout 1893, s. 3–17.

ovlivnily počínající česko-německé rozpory, a tak přestože se první setkání 18. března konalo jako společné, ke společným závěrům už nedospělo. O dva dny později byl českými spisovateli přijat návrh Františka Palackého, v němž byly formulovány etické limity, které měli autoři tištěného slova respektovat. Explicitně prohlášení vybízelo k dodržování zásad spravedlnosti, loajálnosti a počestnosti, přičemž stanovovalo zásadu úplné rovnosti mezi českou a německou národností, požadavek spojení Koruny české s Rakouskem svazkem konstituční monarchie, eliminaci bezbožných a nemravných spisů, stejně jako ochranu před urážkami na cti. Jako sankční mechanismus měl sloužit závazek bojkotu tiskáren a knihkupectví, jež by distribuovaly spisy porušující uvedená pravidla. Společné prohlášení českých a německých spisovatelů z následujícího dne, které podepsalo celkem dvaapadesát literátů (mj. Pavel Josef Šafařík, František Palacký, Josef Kajetán Tyl, Karel Sabina i Karel Havlíček, ale i Václav Vladivoj Tomek či Hermenegild Jireček; z německé strany pak např. Karl Egon Ebert, Moritz Hartmann, Alfred Meißner, Ignaz Kuranda i August Wilhelm Abros, pozdější státní zástupce ve věcech tiskových), pak opakovalo jen první dvě kolektivní pravidla. V atmosféře uvolněných tiskových poměrů tedy představitelé obou národnostních skupin neměli problém s garancí rovných zásad mezi oběma národnostmi, neshodli se ale na otázce, do jaké míry má tisková regulace zasahovat do dalších oblastí.³⁴

Do prvních textů o zrušení cenzury se promítala radost z uvolnění tiskových poměrů i vědomí zodpovědnosti za tištěné slovo. Císařské nařízení okamžitě kvitoval Franz Klutschak v německy tištěné *Bohemii* dne 17. března. Brněnský *Týdeník* vykládal nové poměry po zrušení cenzury v čísle z 23. března; na konkrétních příkladech dokumentoval, s jakými problémy se dosud redakce ze strany cenzurních úřadů potýkala. V *Neue Zeit* pak v této souvislosti podrobně vylíčili, jak cenzurní proces ještě v nedávné minulosti probíhal. Také *Bohemia* se tentokrát ironicky ohlížela za „starými časy“.³⁵

Spektrum názorů na svobodu tisku rozšiřovaly i církevní kruhy. Ve svých pastýřských listech, určených k přednesu v rámci nedělních bohoslužeb, projevil pražský arcibiskup Alois Josef svobodný pán Schrenk starost o to, jak může a jak má být za současné situace využita nově nabytá svoboda slova. V listu z 22. března 1848 zdůraznil, že prioritou kněží by mělo i v nových podmínkách zůstat úsilí o rozumové a mravní povznesení národa. S odvoláním na tradiční působení kněží v literatuře pak arcibiskup apeloval na to, že při svobodě tisku právě tuto sféru nesmějí kněží zanedbávat, „poněvadž proti lži, kteráž i tohoto prostředku k svým účelům co nejhorlivěji užívá, nelze leč na této cestě s prospěchem bojovati“.³⁶ V pozdějším pastýřském listu ze dne 8. července 1848, tedy po zkušenosti z porážky svatodušních bouří v Praze, se již vyslovil důrazněji pro regulaci tisku:

Svoboda mluvení, svoboda tisku, svoboda učení jsou tedy zajisté velmi důležitá a velmi prospěšná práva, jichž jsme nabyli v těchto našich dnech! Kdož ale nevidí zároveň, že chválená

34) František Palacký: *Radhost. Sbíрка spisův drobných z oboru řeči a literatury české, krásovědy, historie a politiky*, díl 3, *Spisy z oboru politiky*, Praha, B. Tempský 1873, s. 7–9, 277–278; J. M. Černý (ed.): *Boj za právo*, díl 1, cit. dílo, s. 33–34, 39–40.

35) J. M. Černý (ed.): *Boj za právo*, díl 1, cit. dílo, s. 25. Srov. rámcová kapitola „1810–1848. V zájmu nevzdělaného čtenáře“, s. 272.

36) J. M. Černý (ed.): *Boj za právo*, díl 1, cit. dílo, s. 65–68, zde s. 68; srov. tamtéž, s. 34–35.

Zrušení předběžné cenzury

Předešlé číslo novin bylo jen zčásti bez cenzury vydáno a toto jest první, které zcela svobodně dle svého srdce píšeme a vydáváme. Přátelé drazí! Dobrodiní tohoto dostalo se nám jako ve snu, kterak budeme užívatí svobody, zvyklí jsouce na uzdu cenzurní? Celá Evropa hledí nyní na nás, ukažeme-li se hodní svobody, nebudem-li užívatí svobody nerozumně ke zlému. Dokažme, že jsme byli již dávno pro duševní samostatnost dozáří, držme se vážně, zmužile, aby snad zlomyslní nepřátelé svobody, kterých jest jistě veliký počet, neukazovali s ousměchem zlostným na nás, že nejsme hodni svobody. Mluvme a píšme zmužile pravdu, pokud k prospěchu jest národu, každý dle svého nejlepšího přesvědčení, co můžeme zodpovídat před Bohem, před dobrými lidmi a svým svědomím, mluvme a píšme srdnatě, ale bojme se čestného úsudku rozumných a poctivých lidí. Tak obstojíme beze všech trestních zákonů a svobodný tisk poslouží nám k zvelebení vlasti, ne pak k roztržkám a ku potupě, jak by nepřátelé národu rádi měli.

Zpráva o zrušení předběžné cenzury přišla z Vídně ve chvíli, kdy byla část obsahu novin již připravena pro vydání, první výtisky pražských novin krátce po 15. březnu proto obsahují údaj o tom, že jsou již „částečně necenzurované“. Příkladem je zpráva z *Pražských novin* datovaných 19. března, citovaná na předchozí straně, jejímž autorem je Karel Havlíček, i vyobrazená *Bohemia* ze 17. března, jež otiskuje patent císaře Ferdinanda potvrzující tiskovou svobodu a komentář redaktora Franze Klutschaka. Havlíčkova reflexe zrušení předběžné cenzury ukazuje důležitost, která byla události přisuzována (topos „celé Evropy“ sledující dění v Čechách), a připomíná autoregulační mechanismy, které by měl mít každý „rozumný a poctivý“ člověk. Jeden z bezprostředních dopadů zrušení předběžné cenzury představoval výrazný nárůst produkce letáků, umožňujících okamžitě reagovat na aktuální politickou situaci. Dobová ilustrace znázorňuje prodavačku letáků před budovou Staroměstské radnice.

Zdroj: [Karel Havlíček: [„Předesešle číslo novin...!“, *Pražské noviny* 23, 1848, č. 23, 19. 3., s. 89; *Bohemia* 21, 1848, č. 44, 17. 3., s. 1].] Miroslav Novotný: *Letáky z roku 1848*, Praha, ELK 1948, nestránkovaná ilustrace.

21. Jahrgang. N°. 44. 17. März 1848.

Bohemia.

Hedacteur: Franz Klutschak, Bernhard Witt.

Die Bohemia erscheint wöchentlich viermal (Dienstag, Donnerstag und Freitag), Journal ein halbes Bogen (einer weißer Bogen, mit schwarzer gedruckerter Schrift). Der halbjährliche Abonnementspreis ist in der „Gedruckten der Bohemia“ (Hauptst. Nr. 21) i. R. 20 fr. 40. K. : bezahle die Zeit. I. f. Postämter, welche gleichfalls Abnahme annehmen, kostet das Bogen 2 fl. 40. K. : wozu noch bei wöchentlich vierteljährlicher Lieferung 20 fr. 40. K. : extra als Gewergerabgabe zu zahlen ist. Die Bohemia ist in jeder Buchhandlung zu haben. Die Bohemia ist in jeder Buchhandlung zu haben. Die Bohemia ist in jeder Buchhandlung zu haben.

Theilweise schon ohne Censur!

Folgende Proclamation kam gestern Abends aus Wien:

Wie Ferdinand der Erste u. s. w. u. s. w. haben nunmehr solche Verfassungen getroffen, die Wir als zur Erfüllung der Wünsche Unserer neuen Völker erforderlich erkannt.

Die Pressefreiheit ist durch Meine Erklärung der Aufhebung der Censur in derselben Weise gewährt, wie in allen Staaten, wo sie besteht.

Eine Nationalgarde, errichtet auf den Grundlagen des Befehls und der Intelligenz, liefert bereit die erprießlichsten Dienste.

Wegen Einberufung von Abgeordneten aller Provinzial-Länder und der Central-Convention des lombardisch-venetianischen Königreichs in der möglichst kürzesten Frist mit verstärkter Vertretung des Bürgerstandes und unter Berücksichtigung der bestehenden Provinzial-Verfassungen zum Behufe der von Uns beschlossenen **Constitution des Vaterlandes** ist das Nöthige verfügt.

Somit erwarten Wir mit Zuversicht, daß die Gemüther sich beruhigen, die Studien wieder ihren gewöhnlichen Fortgang

nehmen, die Gewerbe und der friedliche Verkehr sich wieder beleben werden.

Dieser Hoffnung vertrauen Wir um so mehr, als Wir Uns heute in Eurer Mitte mit Würdung überzeugt haben, daß die Treue und Anhänglichkeit, die Ihr seit Jahrhunderten Unseren Vorfahren ununterbrochen, und auch Uns bei jeder Gelegenheit bewiesen habet, Euch noch jetzt wie von jeher beweiset.

Obgleich in Unserer kaiserlichen Haupt- und Residenzstadt Wien, den fünfzehnten März, im Umfange achtundachtzig und vierzigsten, Unserer Reise im vierzehnten Jahre.

Ferdinand.

Karl Graf von Sinigaglia,
Oberster Kämmerer.
Franz Freiherr von Willersdorff,
Geheimrath.
Joseph Freiherr von Weingarten,
Gesandter.
Nach Et. I. I. auch: Wajnschtl Joseph, Major; Peter Ueber von Salzgeber, I. I. Gehalt.

Durch diese Proclamation ist die Pressefreiheit ins Leben getreten. Von nun an lege ich keine Zeile mehr der Censur vor. Von nun an werde ich schreiben, wie ich denke, wie ich fühle. Meine Feder ist den Interessen des Kaisers und des Vaterlandes, die von heute an mit einander Hand in Hand gehen, geweiht. Was ich schreibe, werde ich zu verantworten wissen vor einem Gerichte, das nicht mehr auf Willkür basirt sein wird. Der rechtlose Zustand der Literatur hat aufgehört: das hoffen wir zu unserem Kaiser, zu unserer Nation! Die österreichische Literatur tritt nun gleichberechtigt in die Reihen der Literaturen anderer freier Völker, und sie wird — daß bin ich gewiß — ehrenvoll in diesen Reihen stehen!

Franz Klutschak.

Unsere Märzstage.

Von Franz Klutschak.

Die Sonne ist über Oesterreichs Staaten aufgegangen: die kühnen Wollen, die durch Jahrhunderte unsere Länder in Nacht gehüllt, lagert der gewaltige Hauch des neuen Geis-

tes aus einander. Allen Lehren der Astronomen zuwider, brach unsere Sonne nicht im Osten auf (denn dort blies es noch lange nachten): im Westen begann's zuerst zu tagen, immer näher, immer näher drang die neue Morgenröthe, immer lauter erscholl aus den Nachbarkämmern das fröhliche begelstete Lachen und Träumen des jungen Tages, und — wie

užitečnost těchto ústavou nabytých práv závisí jenom od náležitosti jejich užívání? Nemůže-liž se svoboda zvrhnouti v drzost? Nemůže-liž i lež a útržka vzíti na sebe zdánlivou podobu pravdy, obecnost klamati, což nejsvětějšího jest, poskvřňovati, a tak jenom bořiti, co by stavěti měla? Nemohou-liž svědčové lidu mluvit tak jako praví vlastencové, slibováním marných nadějí anebo předstíráním velikého nebezpečnosti vašehť pokojných občanů rozněcovati, semeno sváru mezi lidem rozsívati a zbraň, kteráž dána jest lidu k zachování obecného pokoje, proměňovati ve vražedný nástroj proti vlastním spoluobčanům? Že tato zmínka o možném nadužívání svobody mluvení a tisku není bázní lichou, dosvědčuje, bohužel, místem již smutná zkušenost.³⁷

Současně se zrušením předběžné cenzury pověřil císař Ferdinand kancléře Franze von Pillersdorfa, aby do osmi dnů předložil návrh tiskového zákona, byť provizorní. Po dobu, než bude zákon přijat, navrhl člen státní rady Franz Seraph von Sommaruga oznámení, jímž mělo být uklidněno veřejné mínění s odvoláním, že „zneužití tisku poškozujee veřejnou bezpečnost a blahobyt státu, stejně jako pravý pokrok vzdělání“.³⁸ Výslovně v něm bylo konstatováno, že jako zneužití svobody tisku je třeba vnímat, pokud je veřejně slovem či obrazem napadeno náboženství, morálka, hlava státu nebo konstituce. Na stejnou úroveň bylo postaveno vyzývání k porušování zákonů, respektive poškozování veřejného klidu a pořádku. Pillersdorf, čerstvě jmenovaný ministr vnitra, dostal pokyn, aby dokument zveřejnil, ovšem s odvoláním na předpokládanou negativní reakci veřejnosti odmítl císaři vyhovět.

Návrh provizorního tiskového zákona byl projednáván za účasti zástupců vídeňských knihkupců, literátů i poslanců dolnorakouského sněmu. Jeho vypracováním byl pověřen Alois Pederzani z Nejvyššího soudního úřadu. Tiskové právo mělo tedy od této doby spadat do sféry justice, nikoli policie. Ve svém návrhu následoval Pederzani bádenský tiskový zákon z roku 1831, který byl vnímán jako svobodomyšlný. Návrh byl následně ještě prodiskutován výborem, v jehož čele stál ministr Franz hrabě Hartig, a po přijetí určitých změn schválen 31. března 1848.

Zákon zaváděl následnou cenzuru namísto předběžné, počítal ale například s možností trestu smrti za velezradu spáchanou tiskovým deliktem či s právem státního zástupce zabavit závadný rukopis ještě před jeho odevzdáním do tisku. Vyměřoval tříměsíční vězení jako trest za porušení mravnosti, zatímco politické přečiny měly podléhat trestu až do výše jednoho roku vězení. Pro vydávání periodika bylo nutné složit kauci ve výši 2 000 zlatých konvenční měny (respektive 1 000 zlatých při periodicitě třikrát týdně a nižší; pro představu: roční plat P. J. Šafaříka coby čerstvě jmenovaného mimořádného profesora na pražské univerzitě činil 600 zlatých, půlroční předplatné *Pražských novin* činilo v této době 3 zlaté).³⁹

I když se tedy tento zákon inspiroval liberálním bádenským zákonem z roku 1831, v roce 1848 už takto nastavené limity nestačily. Reakce veřejnosti na sebe nenechaly dlouho čekat. Do ostré kritiky se zapojili i ti zástupci liberálního tábora, kteří se na přípravě

37) Tamtéž, s. 334–340, zde s. 337.

38) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 210–211.

39) Tamtéž, zvl. s. 210–218, 269–270.

zákona podíleli. Jména dalších, kteří zákon připravovali, pak byla v tisku pranýřována. Vídeňští i pražští univerzitní studenti exempláře tohoto tiskového zákona demonstračně pálili na hranicích (k obdobnému gestu se uchýlili o několik dní dříve i prešpurští a pešští studenti, kteří protestovali proti návrhu uherského tiskového zákona předloženého uherskému sněmu). Franz Schuselka, poslanec frankfurtského sněmu, zákon s odvoláním na datum zveřejnění 1. dubna hodnotil jako aprílový žert. Žurnalista Karl Eduard Bauernschmid dokonce ironicky navrhol, aby byl povolán zpět reprezentant minulého režimu hrabě Josef Sedlnitzky se svými cenzorskými nůžkami. Ty prý budou lepší než tento Damoklův meč, který bude nad literáty viset po přijetí provizorního tiskového zákona. Paradoxem ovšem je, že sám Bauernschmid ještě nedávno předtím jako cenzor pracoval. Ozvaly se ale i ojedinělé hlasy, které zákon vnímaly pozitivně – ve srovnání s poměry panujícími v jiných zemích. Protestovat se rozhodli rovněž pražští spisovatelé a své odmítnutí publikovali i přesto, že podle zpráv z Vídně byl už zákon odvolán. Zákon vnímali jako projev nezasloužené nedůvěry, jako „atentát proti svobodě“, jako „přímý krok k reakci“.⁴⁰ Využili tuto příležitost rovněž k tomu, aby varovali, že podobné návrhy budou odmítat i v budoucnu. Samotná platnost tiskového zákona byla znejistěna, protože jej jednotlivé zemské úřady nikdy nevydaly, na druhou stranu ale nedošlo ani k jeho oficiálnímu odvolání. Efektivní, a tedy účinný však zákon nikdy nebyl.⁴¹

Otázka účinnosti tiskového zákona byla v dubnu a květnu 1848 umocněna tím, že prudce vzrůstal počet periodicky vycházejících titulů. Nové listy vznikaly nejen ve Vídni, ale i v dalších zemích a jejich centrech, včetně Prahy. Zároveň přestalo být uplatňováno placení novinového kolku, i když k jeho formálnímu zrušení došlo až v listopadu 1850. Hybatelem veřejného mínění v těchto zjištěných dnech nebyly ovšem jen noviny; mnohem aktuálnější na překotné dění mohly reagovat plakáty, letáky, ale i karikatury, nápisy na zdech atd.⁴²

Pražští spisovatelé v návaznosti na odmítnutí tiskového zákona sestavili komisi, která připravila pro pražský Národní výbor během dubna 1848 návrh na úpravu tiskového práva. Jejímí členy byli Karel Jaromír Erben, Václav Hanka, Karel Havlíček, František Palacký, Karel Sabina, Václav Vladivoj Tomek, Josef Kajetán Tyl a Jan Erazim Vocel. Ke zřízení periodika mělo podle jejich návrhu stačit pouze oznámení s uvedením tiskaře a redaktora, kteří měli být spolu s autorem a nakladatelem osobami trestně zodpovědnými za obsah. Návrh výslovně uváděl tiskové přečiny: porušení nedotknutelnosti a autority panovníka a monarchie, výzvy k násilí vůči majetku či osobám, nabádání k neplnění zákonných povinností, zlomyslný útok na náboženství, ohrožování mravnosti, pomluvy a urážky na cti. Od tiskových přečinů odlišoval pouhé přestupky. Upravoval také soudní řízení:

40) „Prozatímní zákon o tisku“, *Národní noviny* 1, 1848, č. 1, 5. 4., s. 2-3, zde s. 3; srov. J. M. Černý (ed.): *Boj za právo*, díl 1, cit. dílo, s. 84-85.

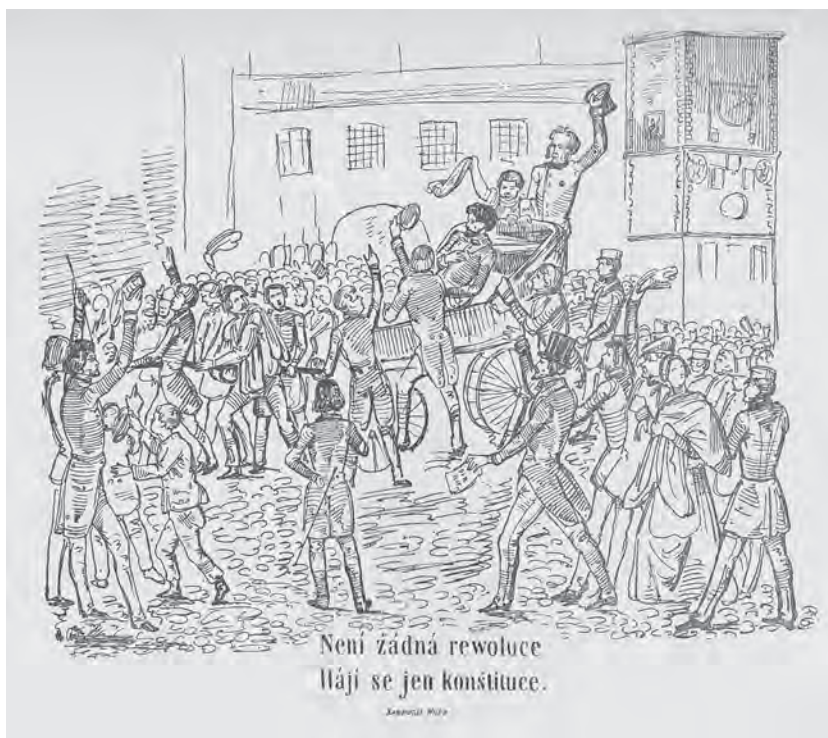
41) F. Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848-1862*, cit. dílo, s. 14-15; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 219-224.

42) M. Novotný: *Letáky z roku 1848*, cit. dílo; Thomas Neunteufel: *Die Aufhebung der Zensur im Jahre 1848 und ihre Folgen. Unter Berücksichtigung der Sonderformen in der Wiener Presse*, diplomová práce, Geisteswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien 1987; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 287-288.

Grollova aféra Jedním z nejvýraznějších veřejných projevů souvisejících právě s hájením svobody slova byla tzv. Grollova aféra. Vypukla poté, co pražská policie 1. května 1848 zabavila v tiskárně Karla Vetterla na Starém Městě pražském revoluční leták *Českým bratřím* (vydán byl také německy), podepsaný Štěpánem Donovským. Za tímto pseudonymem se skrýval pražský čalounický tovaryš Václav Žížala. Po vytištění letáku, který se pateticky až vášnivě dovolával demokratických idejí, vyslovoval se proti dynastii, vládě, šlechtě, kléru i byrokracii, byl 9. května zatčen faktor Vetterlovy tiskárny František Groll coby osoba zodpovědná za obsah díla, když se pravého autora letáku nepodařilo vypátrat a majitel podniku nebyl v době jeho tisku v Praze. Zásah ze strany policie byl ovšem veřejností vnímán jako krok, který porušoval dosavadní tiskovou svobodu, v níž byl spatřován jeden ze zásadních výdobytků konstituční doby. Pražská veřejnost proto bouřlivou demonstrací 10. května vyžadovala Grollovo propuštění z vazby. Obecní starší vypravili deputaci k prezidentovi soudu a vymohli jeho okamžité propuštění s odvoláním na to, že v době vytištění letáku šlo o pouhý přestupek, nikoli tiskový zločin. Dobová ilustrace zachycuje, jak dav před Staroměstskou radnicí Grollovo propuštění oslavuje.

Grollova aféra vyvolala neklid i ve Vídni a urychlila vydání nového předběžného tiskového zákona 18. května. V Praze měla ještě další důsledky. Právě dne 10. května totiž nastoupil hrabě Leopold (Lev) Thun-Hohenstein do funkce guberniálního prezidenta a okamžitě žádal v návaznosti na probíhající demonstrace, aby bylo možné v Praze vyhlásit, i bez předchozího svolení vlády, stanné právo. Pražský purkmistr Antonín Strobach byl násilným postupem pražské veřejnosti také rozhořčen, rozhodl se dokonce na svou funkci rezignovat, ale ještě předtím se vzdal oprávnění stanné právo vyhlásit, jak to Lev Thun navrhoval. Po Strobachovi rezignoval také velitel pražské národní gardy, konzervativně smýšlející Andreas Haase, majitel významné tiskařské firmy.

Zdroj: František Roubík: *Český rok 1848*, Praha, Ladislav Kuncíř 1931, s. 222-228; Karel Kazbunda: *České hnutí roku 1848*, Praha, Historický klub 1929, s. 172-178.

vyšetřování se mělo konat bez omezení svobody žalovaného; jednání měla probíhat ústně a veřejně; žalovaná strana měla mít právo volby jednacích řečí. Trestem mělo být vězení v délce jednoho dne až pěti let, maximální trest se měl ale vztahovat pouze na přečin štvání proti ústavě. Vedle vězení se počítalo také s trestem konfiskace příslušného článku. Tiskový soud první instance měl být zřízen u zemského soudu, soudem druhé stolice měl být apelační soud a třetí instancí měl být místodržitelství úřad. Na nejvyšším stupni se tedy mělo rozhodovat ve správní sféře.⁴³

Obdobně jako v Praze začali na přípravách nového tiskového nařízení pracovat i vídeňští literáti, kteří k tomuto účelu utvořili 10. dubna výbor pod vedením žurnalisty Moritze Gottlieba Saphira. Počátkem května byl jejich návrh předložen ministerstvu vnitra a dále přepracováván za účasti liberálních elit; konečné slovo při formulaci návrhu měl Alexander Bach, vůdčí postava březnové revoluce (i pozdější reakce). Do tvorby definitivního textu však zasáhl opětovný výbuch nespokojenosti vídeňské ulice. Dne 25. dubna byla zveřejněna ústava z dílny ministra vnitra Pillersdorfa, obsahující v § 19 garanci svobody slova a tisku a zrušení cenzury (ve smyslu cenzury předběžné). Demokratické vídeňské kruhy však nebyly spokojeny s návrhem volebního řádu; nový výbuch revolučního násilí vyústil mimo jiné v útěk císařského dvora z Vídně. Provizorní nařízení k předcházení zneužívání tisku, přijaté ministerskou radou 18. května 1848, tak už svým názvem odkazovalo k tomu, že definitivní tiskový zákon má schválit až ústavodárný sněm.

Tisková pravidla byla v nařízení stanovena obdobně, jak to formuloval výše zmíněný návrh Národního výboru. Pro založení periodika stačilo pouhé oznámení zodpovědného redaktora (s minimální věkovou hranicí 24 let), vydavatelé periodik tedy už nadále nemuseli žádat o povolení k vydávání listu ani skládat kauci. Ke konfiskaci závadného spisu mohlo dojít na návrh státního zastupitelství, takový návrh ale musel být do jednoho až tří dnů potvrzen soudem. Nařízení rovněž vyhlášovalo amnestii vůči všem tiskovým prohřeškům spáchaným do okamžiku jeho vyhlášení. Souběžně vydané provizorní nařízení o postupu v tiskových záležitostech zavedlo pro rozhodování o tiskových deliktech poprvé řízení před porotními soudy.⁴⁴

Institut porot se v soudnictví prosadil jako jeden z požadavků revoluce roku 1848. Vycházel z aplikace nauky o dělení státní moci i o účasti lidu při výkonu práva. Opíral se zejména o zkušenosti z fungování v anglosaském prostředí, kde právě poroty měly být garantem ochrany občanské svobody proti libovůli představitelů státní moci. Členové porotních soudů měli být nominováni z těch měst, kde se nalézá tiskový soud, nebo z bezprostředního okolí. Mohl se jím stát kterýkoli muž starší 24 let, členem porotního soudu nesměli být pouze duchovní anebo státní úředníci v činné službě. Seznam těch, kteří mohou být povoláni do porotních soudů, měly obce povinnost zveřejnit v abecedním

43) Ladislav Soukup: „K vývoji tiskového práva v českých zemích po r. 1848“, *Právněhistorické studie* 29, 1989, s. 115–135, zde s. 115–116; týž: „Tiskové právo v českých zemích po r. 1848“, in František Šmahel, Eva Doležalová (eds.): *František Palacký 1798/1998. Dějiny a dnešek. Sborník z jubilejní konference*, Praha, Historický ústav AV ČR 1999, s. 276–281, zde s. 276–277.

44) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Presserechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 226–239; Sr. k. k. *Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Österreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen*, sv. 76, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1851, č. 66, s. 190–198, č. 67, s. 198–216.

Karel Havlíček o institutu porot Na stránkách *Národních novin* se Karel Havlíček snažil seznamovat své čtenáře s měnicími se politickými i právními realitami. Mimořádnou pozornost přitom věnoval právě otázkám tiskového soudnictví. Podle Karla Havlíčka měly být porotní soudy jedinou institucí, která mohla trestat přestupky tisku: „Porota ale jest soud svobodných, neodvislých spoluobčanů, kteří bez ohledu a beze strachu před vládou jen podle svého svědomí rozhodují, dopustil-li se skutečně obviněný něčeho zlého neb nespravedlivého.“ Havlíček dále zdůraznil, jak je důležité, aby o tiskových záležitostech nerozhodovali úředníci, protože v tom případě by jakákoli zveřejněná kritika státních orgánů mohla vést ke stíhání a trestání příslušného redaktora. Se svou obvyklou ironií upozorňoval Havlíček v září 1849 na případ *Národních novin*, které byly osvobozeny veřejným porotním soudem, ale dvakrát odsouzeny neveřejným soudem vojenským. Havlíček tedy i přes jisté výhrady souhlasil se zněním provizorního zákona o porotních soudech, ale avizoval, jak by si do budoucna představoval rozšíření počtu těch, kteří se mohou stát členy poroty.

Při jiných příležitostech Karel Havlíček otevřeně vyzýval veřejnost, aby se jednání porotních soudů účastnila v hojném počtu, i kdyby se projednávaly kauzy, které se účastníků konkrétně netýkají. Veřejný zájem o tato soudní jednání se podle něj měl stát samozřejmostí.

Zdroj: H. B. [= Karel Havlíček]: [„Podali jsme v 216. čísle...“], *Národní noviny* 2, 1849, č. 218, 23. 9., s. 859; přetisk souvisejících článků Karel Havlíček Borovský: *Karla Havlíčka Borovského Politické spisy*, díl 2, *Národní Noviny (1848–1850)*, sv. 2, ed. Zdeněk Václav Tobolka, Praha, Jan Laichter 1902, s. 689–693.

pořádku. Z nich pak byli každoročně členové porot veřejně losováni. Pro konkrétní tiskový soud pak byl počet porotců opětovným losem zúžen na 36 osob, žalobce i obžalovaný poté mohli z tohoto počtu každý dvanáct osob vyloučit, čímž vznikla konečná dvanáctičlenná porota. Členství v porotě bylo v případě vylosování a výběru povinné.⁴⁵

Říšský sněm, který se sešel v červenci 1848 ve Vídni a po přerušení své činnosti v důsledku říjnových revolučních událostí zasedal od listopadu v moravské Kroměříži, měl za úkol sestavit návrh ústavy a v návaznosti na ni i definitivní tiskový zákon. Návrh základních práv, mezi něž patřila svoboda slova, tisku i shromažďování, byl připravován ústavním výborem od září 1848. Při projednávání § 16 týkajícího se tiskového práva nebylo mezi členy ústavního výboru sporu o absolutním zákazu (předběžné) cenzury, bouřlivé diskuse se naopak vedly ohledně otázky, zda mají být výslovně zakázány další regulativní zásahy, zvláště kauce pro periodika. Výsledný návrh obsahoval zákaz (předběžné) cenzury, koncesí, kaucí, výsad i odepírání poštovní distribuce. Od počátku ledna byl návrh základních práv postupně projednáván plénem říšského sněmu. Dne 24. ledna 1849 obhajoval František Ladislav Rieger před poslanci pátý paragraf ústavy, stanovující obecné zásady pro soudnictví. Zdůraznil přitom, že občanská svoboda stojí na dvou sloupech: jedním z nich jsou porotní soudy a veřejná jednání při nich, druhým právě svoboda tisku.⁴⁶

45) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Pressrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 307–311; o úpravách porotní legislativy v září 1849 a lednu 1850 tamtéž, s. 311–313.

46) Robert Sak: *Rieger. Příběh Čecha debatenáctého věku*, Semily, Městský úřad Semily 1993, s. 102–105; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Pressrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 307–311.

Návrh ministerské rady císaři z března 1849 Přednes ministerské rady císaři z 12. března 1849, který doprovázel návrh vydání nového zákona proti zneužívání tisku, sankcionovaného o den později, objasňuje kritéria, na jejichž základě byl krátce po rozpuštění kroměřížského sněmu návrh nového tiskového zákona koncipován:

Jakkoli svobodný tisk, hledí-li se k jeho prospěchu i jen ze strany politické, dobročinně působiti může i má co světlo pravdy, co tlumočnické žádosti a potřeb příslušníků státních, co prostředkovatel mezi panovníkem a národem, co záštita před násilnostmi prostředníků vládních i co chovatel veřejného života státního, tak i také může záhubné zlé užívání jeho podkopávati základy všelikého právního i mravního pořádku, důvěru a lásku národů k mocnáři jich rušiti, zradu, nezhlednosti a zločiny všelikého způsobu vzbuzovati a jedovatými šípy pomluv, jakož i morovým dechem mravní rozpustlosti ve smýšlení uvaliti zkázu na tisíce lidu a všeliké štěstí života i domácnosti rozkotati. [...] [Provizorní nařízení ve věcech tisku z 18. května 1848, MP] velmi málo vážilo těch velikých nebezpečností, ježto se zvláště nezkrocenou drzostí listů denních a periodických až příliš lehce připravovala nejen na trvajícím státním pořádek a na veřejnou mravnost, ale i na práva soukromá příslušníků státních, zvláště co se týče jejich cti.

Zdroj: „Nejponiženější přednáška ministerské rady císaři z 12. 3. 1849“, cit. dle František Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, Praha, Duch novin 1930, s. 44–45, 108.

Nástup reakce (1849–1851)

Ústavní dokument, na jehož přijetí Rieger pracoval, nebyl ovšem dokončen. Kroměřížský sněm byl 7. března 1849 rozehán a namísto ústavy, již měl za úkol připravit, byla císařským nařízením oktrojována ústava v tajnosti připravená vládou knížete Felixe Schwarzenberga. Její součástí se stala listina základních občanských práv (s působností mimo Uhry), jež ve třinácti paragrafech zakotvovala mimo jiné svobodu tisku, zákaz (předběžné) cenzury i ochranu listovního tajemství; zákaz kaucí či koncesí tedy oproti poslanceckému návrhu základních svobod scházel. Ústava předpokládala vydání zvláštního zákona, který měl regulovat represivní postup vůči zneužívání tisku. Paragraf 12 současně vládě dával možnost na určitý čas působnost základních práv zastavit v případě války či vnitřních nepokojů. Tuto možnost vláda bezprostředně využila a ústava jako celek nakopec v platnost nikdy nevešla. Definitivně ji, stejně jako listinu občanských práv, pohřbily silvestrovské patenty z roku 1851.

Tiskovou politiku ve státě určoval patent označovaný jako „zákon proti zneužívání tisku“ z 13. března 1849 (č. 161 říšského zákoníku). Obsahoval řadu regulačních prvků. K zahájení vydávání časopisu či novin stačilo nadále pouhé oznámení státnímu zastupitelství, při kterém bylo nutné ohlásit zodpovědného redaktora, který musel mít rakouskou státní příslušnost, být občansky bezúhonný, dosáhnout věku 24 let a mít bydliště v místě vydávání listu. V případě opakovaného odsouzení listu mohlo být periodikum při „obzvláště přitěžujících okolnostech“⁴⁷ suspendováno až na dobu tří měsíců. K usnadnění úřední evidence časopisů i k efektivnějšímu výkonu následné restrikce zákon stanovil – v návaznosti na

47) „Kaiserliches Patent vom 13. März 1849, enthaltend das Gesetz gegen den Mißbrauch der Presse“, *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich* 1849, s. 178–186, zde § 39, s. 185.

výnos ministerstva vnitra z 20. prosince 1848 – předkládání povinných výtisků periodik a neperiodických spisů nepřesahujících tři tiskové archy policejním úřadům, respektive státním zastupitelstvím nejpozději v okamžiku, kdy bylo začato s jejich distribucí,⁴⁸ zakazoval rovněž prodej tiskovin formou kolportáže, stejně jako vyvěšování plakátů na veřejných místech (s výjimkou plakátů ryze lokální povahy, jako například divadelních oznámení). Ukládal dále bezplatné uveřejňování tiskových oprav od úřadů i soukromých osob, a to s výslovným zákazem redakčních doplňků či poznámek. Zákon nařizoval pokuty či věznění za přečiny spáchané tiskem proti panovníkovi, zákonům, úřadům, náboženstvím, národnostem, třídám a stavům společnosti, spolkům i jednotlivcům; tiskové delikty i nadále spadaly pod příslušné porotní soudy.

Největší omezení však představovalo stanovení kaucí pro periodika věnující se politickým událostem, jejichž výše byla odstupňována podle počtu obyvatel místa vydávání a počtu publikovaných čísel v jednom měsíci. V městech nad šedesát tisíc obyvatel (a v okolí dvou mil od nich) činila kauce 10 000 zlatých konvenční měny v případě periodicity častější než třikrát do týdne, 5 000 zl. při periodicitě třikrát týdně a 3 000 zl. při periodicitě nižší, pro ostatní místa byla výše kauce vždy poloviční. Oproti návrhu zákona z března předcházejícího roku tak byla výše kaucí několikanásobně navýšena. Kauce zčásti nebo zcela propadaly při uložení peněžitých trestů. V takových případech musel odsouzený ve třech dnech po rozhodnutí doložit, že složil pokutu v příslušné výši, jinak měla být na pokyn státního zástupce sama z kauce sražena. Kauce však musela být do dalších tří dnů doplněna do původní výše. Pro již existující periodika bylo stanoveno, že předepsanou kauci bylo nutné složit do třiceti dnů. Výslovně bylo zakázáno sbírat prostředky na pokuty hrazené z kaucí prostřednictvím veřejných sbírek.⁴⁹

V důsledku opatření o kaucích tak k 4. květnu, dokdy bylo nutno předepsané částky složit, zanikly v Praze české politické listy *Česko-slovanský vlastenský deník*, *Noviny Lípy slovanské*, *Občanské noviny*, *Pražský posel*, *Sedlské noviny*, *Svornost*, *Vesnické noviny z Čech*, německé *Concordia*, *Illustriertes Volks-Blatt für Böhmen* a *Prager Abend-Blatt* a v Olomouci český politický list *Holomoucké noviny*. Karel Havlíček ze stejných důvodů zastavil vydávání satirické přílohy *Národních novin* nazvané *Šotek*.

Výjimečný stav vyhlášený v důsledku tzv. májového spiknutí v Praze a okolí 10. května 1849 a trvajícím až do 1. září 1853 výrazně zasahoval i do tiskových poměrů.⁵⁰ Platnost vojenského trestního zákona byla rozšířena i na nakladatele časopisů. Soudu měl propadnout jak ten, kdo by se se zbraní v ruce protivil úřadům, tak ten, kdo by k takovému odporu proti úřadům povzbuzoval slovem či písmem. Poslušnost si vojenský trestní zákon vynucoval velmi přísnými sankcemi: za rozšiřování tiskopisů zakázaného obsahu hrozilo až pět let nucených prací. Pražské vojenské velitelství mohlo suspendovat další vydávání časopisu až do skončení platnosti výjimečného stavu. V podmínkách stavu obležení tak po podobných zásazích zanikly téměř všechny pražské časopisy politického charakteru, které za změněných podmínek po zrušení výjimečného stavu v září 1853 již nebyly obnoveny.

48) K diskusím o této podmínce srov. T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 262–266.

49) Tamtéž, zvl. s. 283–287.

50) Souhrnně o výjimečném stavu a jeho důsledcích Josef Lepšík: *Stavy obležení v Čechách v letech 1848–1853*, Praha, Nakladatelství ČSAV 1960, zvl. s. 34–44.

Kritika vídeňských tiskových poměrů Ministerskému předsedovi knížeti Felixi Schwarzenbergovi adresoval 16. května 1849 zástupce vojenského a civilního guvernéra ve Vídni (patrně Sebastian Frank von Seewies) stížnost na současný stav tisku. Zejména listy určené nižším vrstvám začínají podle něj psát znovu tím způsobem, který připomíná tóny z revoluční doby. Listy sice nepíší tak ostře jako radikální tisk za revoluce, ale mají stejnou tendenci, a jsou dokonce efektivnější, protože své názory tlumočí působivěji, na příbězích, konkrétně z bouří v německých státech. Jako další problém autor uvedl podomní obchod s tiskovinami. Ačkoli je tento způsob distribuce přísně zakázán, zákaz se stále nedodržuje a obchází se. Tisk sice již není veřejně vyvoláván, ale zato roznášen do továren i do příbytků chudiny, kde se prodává za nízké ceny, či dokonce rozdává zdarma. Tiskoviny nesmějí být vyvěšovány na veřejných prostranstvích; to se sice respektuje, avšak vyvěšovány bývají v místech, kde se lidé hojně shromažďují, tedy ve výčepech, trafikách, hokynářstvích atd.

Autor připisuje ujišťoval, že je ostražitý, že čeká, až si budou listy dostatečně jisté a otevřeně poruší zákon. Zatím se jim totiž nedá trestné jednání jednoznačně prokázat, „protože jejich mihotavý, měnící se tón dovoluje dvojitý výklad“. Porotní soudy se pak v takových případech vyslovují ve prospěch redakcí. Tyto porotní soudy si vysloužily autorovu ostrou kritiku. Autor připisuje se také dovolával toho, aby byl přísněji využíván systém kaucí. Osobně rozhodl zatím o omezení distribuce dvou listů, *National Zeitung* a *Volkshalle*, kterým nařídil, že mohou mít ve Vídni jen dvě prodejní místa. Zakázal také všechny formy podomního obchodu s nimi a prodej v místech, kde je větší počet dělníků. Své hlášení doplnil informací, že současně nařídil kontrolu svých opatření „měšťanskými“ důvěrníky.

Zdroj: Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Nachlass Alexander Bach, kt. 28, Preswesen, fas. 10.

Vojenské velitelství postupně zakázalo listy *Brejle* (květen 1849), *Constitutionelle allgemeine Zeitung von Böhmen* (říjen 1849), *Česko-bratrský hlasatel a Národní noviny* (leden 1850), *Die Wage* (březen 1850), *Union* (listopad 1850 – „pro nepřetržitou řadu vášnivých, vládě nepřátelských úvodních článků uveřejňovaných v poslední době“),⁵¹ *Pražský večerní list* (únor 1851), *Deutsche Zeitung aus Böhmen* (květen 1851), *Correspondent aus und für Böhmen* (červen 1852). Pražské vojenské velitelství rovněž nepovolilo žádosti o vydávání nového listu *Politisches Abendblatt aus Prag*, stejně jako beletristických časopisů *Jitřenka* a *Kukačka*. Se zdůvodněním, že „politický charakter spisovatele nedává žádné záruky“, nebylo povoleno ani Antonínu Františku Žaludovi Vysokomyštskému vydávat časopis *Svatopluk*, který měl být zaměřen na zemědělství, obchod a řemeslo.⁵² Ještě v únoru 1853 bylo nuceně zastaveno vydávání týdeníku *Blahověst*, který vycházel později od roku 1855 pouze jako čtvrtletník.⁵³

V roce 1851 byla značně rozšířena pravomoc správních orgánů vykonávajících dohled nad tiskem. Nařízení ze dne 6. července 1851, které vzniklo jako reakce na působení Havlíčkova *Slovana*, vycházejícího mimo stav obležení v Kutné Hoře, usnadňovalo

51) „Nachdem das hier erscheinende [...] Blatt *Union* in neuerster Zeit eine ununterbrochene Reihe leidenschaftlicher Regierungs feindlicher Leitartikel gebracht hat“, NA, PM, 1850-1854, kt. 117, sign. 8/4/13, č. 3455 ex 1850; srov. dále Jan Heidler: *Antonín Springer a česká politika v letech 1848-1850*, Praha, Česká akademie

52) „[...] der politische Charakter des Redakteurs keine Garantie darbietet“. NA, Presidium policejního ředitelství v Praze (PPŘ), 1848-1851, kt. 153, sign. Ze 1, 1850.

53) F. Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848-1862*, cit. dílo, zvl. s. 24-35, 48-53, 117-184; archivní materiál k případu *Blahověstu* uložen v NA, PM, 1850-1854, kt. 119, sign. 8/4/50.

administrativní represi periodického tisku za použití nové instituce dvou výstrah a následného zastavení časopisu v případě jeho nepřátelského zaměření vůči trůnu, státní jednotě a integritě, náboženství, veřejným mravům či společenským zásadám či pokud bylo vydávání časopisu neslučitelné se zachováním veřejného klidu a pořádku. Toto opatření znamenalo velký průlom do dosavadního principu tiskového práva, připouštělo totiž porušení zásady soudní kontroly. Vláda mohla podle svého uvážení vlastně vystupovat proti každému náznaku opozičního postoje a každý list umlčet. Během několika měsíců vskutku přestala vycházet většina opozičních časopisů v monarchii, Havlíčkův *Slovan* (Kutná Hora), *Giornale del Trentino*, linecký *Oberösterreichische Gemeindeblatt*, brixenské noviny *Harfe und Zither* či štýrský list *Urchristentum*, když jejich redaktoři vesměs po druhé obdržené výstraže raději sami vydávání listů zastavili.

Diskurz o cenzuře získal v době nastupující reakce převážně defenzivní charakter, jak můžeme ukázat na textech klíčového žurnalisty této doby Karla Havlíčka. Bezprostředně po vydání oktrojované ústavy shrnul Havlíček podstatu nových nařízení takto:

Hned na první pohled se přesvědčíme, že si ministerstvo nejdůležitější věci zanechalo za lubem, totiž: zákon o tisku, zákon o asociaci, zákon o osobní svobodě, zákon o obecním zřízení a svobodě obcí, zřízení jednotlivých zemí, na kterém základě přece bude obsazována hořejší sněmovna, zákony o volbách, poměr uherských a vlaských zemí k ostatním, zákon o odpovědnosti ministerské, zákon o vojenských věcech, rekrutování, čase služby atd., o národní obraně atd. Každý znatel konstitučního života nahlíží, že vlastně teprva tyto zde podotknuté zákony jsou pravé jádro konstituce.⁵⁴

V charakteristice klíčových nařízení tak postavil Havlíček na první místo právě zákon o tisku. Později proti oktrojované ústavě nevystupoval přímo. To musel slíbit, když mu v červnu 1849 bylo znovu povoleno vydávat *Národní noviny*. Havlíček totiž při osobní audienci u ministra Bacha dosáhl zrušení zákazu *Národních novin*, které byly v reakci na protivládní články zastaveny pražským vojenským velitelstvím 10. června 1849, několik týdnů po vyhlášení výjimečného stavu nad Prahou. I nadále však ve smyslu svého pojetí národně liberálního programu komentoval aktuální dění a dovolával se toho, aby vyhlášená oktrojovaná ústava alespoň vskutku vstoupila v platnost. Kvůli obsahu svých novinových článků byl pak pražským vojenským soudem v červenci odsouzen ke čtrnácti dnům žaláře.

Dne 22. listopadu 1849 podal Havlíček spolu s redaktory Franzem Makowiczkou a Franzem Klutschakem, redaktory listů *Deutsche Zeitung aus Böhmen* a *Constitutionelles Blatt aus Böhmen*, ministru vnitra pamětní spis, v němž vyložili tíživé dopady stavu obležení pro tisk. Apelovali, zda „by nebylo dle zásad spravedlnosti a slušnosti přiměřeněji, aby časopisectvo bylo od stavu obležení emancipováno, a nařízeno, by všechny přestupky tiskové pouze od řádných ouřadů posuzovány a souzeny byly“. Pro podporu svého stanoviska uvedli i příklad z Anglie, země údajně proslulé přísností při dodržování zákonů, kde se ale stav obležení vztahuje „pouze na právo shromažďovací a na právo domovní [...], nikdy však na tisk, a to vším právem, neboť samo sebou vysvítá, že když je právo shromažďovací

54) [Karel Havlíček]: „Výklad oktrojované ústavy od 4. března“, *Národní noviny* 2, 1849, č. 62, 14. 3., s. 245.

staveno, tisk sám o sobě nemůže způsobiti žádného rušení pokoje“. Argumentovali dále mírným chováním pražských časopisů před vyhlášením výjimečného stavu i prostředky, které pro kontrolu tisku poskytoval zákon z března 1849. Havlíček text promemorií otiskl 7. prosince v českém překladu v *Národních novinách*.⁵⁵ Promemoria bezprostřední reakci Vídně nevyvolala, po hodinové audienci redaktorů nechal ministr Bach jejich text založit ad acta. Havlíčkovy *Národní noviny* pak byly 17. ledna 1850 pražským vojenským velitelstvím zakázány, přičemž záminkou se stal Havlíčkův článek *Vládní kroky* z 15. ledna, ironicky komentující otálení vlády s vydáním zemské ústavy pro Čechy.⁵⁶

Úvahou o omezení svobody slova zahajoval Havlíček i první číslo svého *Slovana* dne 8. května 1850. Dovolával se tu výroku anglického spisovatele a politika Richarda Brinsleyho Sheridana, který prý raději oželí sněm, odpovědnost ministrů, *habeas corpus act* a právo povolovat daně než svobodu tisku, kterou lze podle jeho mínění všechna uvedená práva a svobody vydobýt zpátky.⁵⁷ Havlíček chápal svobodu slova jako zásadní hodnotu nutnou pro fungování občanské společnosti: „Tak jako všichni lidé proto svázání choditi nemají, protože někteří ke krádeži rukou svých zneužívají, tak se nesmí svoboda tisku zameziti, protože jí někteří zneužívají.“⁵⁸ Obával se toho, že si Rakousko vezme příklad z nových restriktivních pruských nařízení týkajících se tisku a bude je aplikovat.

Také radikální demokraté (zejména Karel Sabina a Emanuel Arnold) už na jaře 1849 kritizovali cenzuru jako „strašidlo člověčenstva“, obávali se i nově přijatého zákona proti zneužívání tisku z 13. března 1849. Vnímali jej jako opatření, které bude mít horší dopad než systém za Metternicha – všichni budou z obav před postihem vězet ve stálém strachu. Radikálně demokratický tisk přinášel v březnových a dubnových dnech roku 1849 ještě další argument proti cenзуře: pokud vejde nový zákon opravdu v platnost, nebude to trvat prý ani čtrnáct dní a tiskárny v Sasku budou v plném provozu, aby uspokojily zájem česky čtoucích čtenářů. Časopisy a knihy vydávané v Sasku a jejich rozšiřování v Čechách úřady opravdu průběžně sledovaly.⁵⁹

Cenzurou se zabýval nejen periodický tisk, ale i jiné publicistické žánry. Novinář a spisovatel Ludvík Ritter von Rittersberg věnoval ve svém *Kapesním slovníčku novinářském a konverzačním* samotnému heslu *Cenzura* důkladnou pozornost. Začal od prostého překladu, neutrálního výkladu tohoto pojmu z latiny, navázal výkladem dějin (církevní) cenzury a poté na konkrétních příkladech ukazoval, jak fungoval princip předběžné cenzury v předběžnovém období, včetně stupnice povolených spisů až ke spisům zakázaným. Heslo uzavíral rekapitulací aktuálních poměrů: cenzura sice formálně neexistuje, ale stav obležení a úřední tlak na majitele tiskáren fungují na některých místech jako dřívější cenzura.⁶⁰

55) [„Podali jsme již dříve zprávu...“], *Národní noviny* 2, 1849, č. 293, 7. 12., s. 2035.

56) Karel Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, Praha, Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor archivní a spisové služby 2013, s. 150.

57) Karel Havlíček: „Místo úvodu“, *Slovan* 1, 1850, č. 1, 8. 5., s. 1–5.

58) Karel Havlíček: „Censura a svoboda tisku“, *Slovan* 1, 1850, č. 4, 15. 6., s. 270–272.

59) E. Arnold: „O prozatímním zákonu o tisku“, cit. dle K. Kosík (ed.): *Čeští radikální demokraté*, cit. dílo, s. 115–119, zde s. 116–118; srov. NA, PGT, 1849–1852, kt. 6, sign. F 28, 1850.

60) Ludvík Rittersberg: „Censura“, in týž: *Kapesní slovníček novinářský a konverzační*, díl 1, Praha, Jaroslav Pospíšil 1850, s. 120–122. O Rittersbergově *Kapesním slovníčku* blíže Miroslav Hroch: „Ludvíka Rittersberga Kapesní slovníček novinářský. Příspěvek ke studiu české pokrokové publicistiky v 19. stol.“, in Jaroslav

Rittersberg také cíleně využíval i zdánlivě neutrálních hesel k tomu, aby upozornil na zakazované tiskoviny či jejich autory. Nejen na rozsáhlém hesle o Karlu Havlíčkovi, ale také na osudech dalších novinářů a redaktorů představoval jejich postoje během revolučních událostí i jejich nedávné postihy po změně politické situace, včetně dopadů cenzurních nařízení. Někdy právě jen osudy těchto osob byly hlavním důvodem, proč byly vůbec připomenuty. Biografická hesla některých dalších novinářů se Rittersbergovi stala prostorem k výkladu o kauzách jednotlivých novin. Tak například podrobný výklad o Francouzi Ěmilu de Girardinovi měli čtenáři slovníku číst jako jistý přírůstek k podmínkám, za nichž tehdy vycházel provládní *Videňský deník* jako protiváha Havlíčkova *Slovana*. Rittersberg si dokázal najít příležitost i k tomu, aby upozornil na určité konkrétní strategie, jimiž vzdorovali vládním nařízením v letech 1849–1852 zejména zahraniční novináři.

Cenzurní praxi Rittersberg dokumentoval i na dalších příkladech z polského, německého, rumunského a italského prostředí. Příležitostí k obecnějšímu zamyšlení nad poměry v tiskové politice se stalo rozsáhlé heslo o Lajosovi Kossuthovi,⁶¹ což bylo odvážné v situaci, kdy byly veškeré zmínky o uherské revoluci ostražitě sledovány a tisky ze zahraničí, připomínající tuto osobnost, zakazovány. Patrně právě publikování tohoto hesla vedlo k brzkému zákazu dalšího vydávání Rittersbergova díla (tištěného postupně po sešitech), a to hned u písmene M.

Problematiku cenzury a přiměřené svobody tisku zahrnul do své širě koncipované práce *Občan a stát* také novinář Hynek Polc. Chápal předběžnou cenzuru jako „nejotročtější a člověčenstvo nejvíce hanobící stav tisku“, instituci, která „překáží každé vyšší duševní činnosti“,⁶² preferoval namísto toho „neobmezenou, avšak rozumnými, spravedlivými a přiměřenými zákony upravenou svobodu tisku“.⁶³ Vedle těchto dvou typů rozeznával Polc ještě „obmezenou svobodu tisku“, již ztotožňoval s aktuální situací v Rakousku. K omezování tiskové svobody podle něj slouží peněžní kauce, stav obležení, autocenzura a redaktorská cenzura. Proto Polc považoval za prospěšnější mírnou předběžnou cenzuru, vykonávanou během vlády císaře Josefa II., než nepřiměřené omezování svobody tisku zákonnými prostředky. Na podporu „neobmezené svobody tisku“ použil Polc konečně i ekonomický argument. Už v předběžných dobách odcházelo podle něj mnoho tisíc zlatých ročně za svobodomyšlné knihy do ciziny. Zatímco se tak spisy ze zemí s neomezovanou svobodou tisku dobře prodávají i do zahraničí, „nejméně peněz za zdejší mdlé a slabé duševní plody z ciziny v Rakouské mocnářství docházelo i dochází“.⁶⁴ Za samozřejmé však Polc pokládal, že i v případě „neobmezené svobody tisku“ budou spisovatelé

Pátek, Věra Šádová (eds.): *Studie z obecných dějin. Sborník historických prací k sedmdesátým narozeninám prof. dr. Jaroslava Charvátka*, Praha, Univerzita Karlova 1975 [1977], s. 97–116; Miroslav Hroch: „Ludvík Rittersberg – účastník a komentátor revoluce“, in Milan Skřivánek (ed.): *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu. Sborník příspěvků z mezioborového vědeckého sympozia v Litomyšli ve dnech 29.–30. května 1998*, Litomyšl, Město Litomyšl – Státní okresní archiv Svitavy 1998, s. 85–96.

61) Ludvík Rittersberg: „Lajos Kossuth“, in týž: *Kapesní slovníček novinářský a konversační*, díl 2, Praha, Jaroslav Pospíšil 1851, s. 245–288.

62) Srov. kapitola „Svoboda tisku“, in Hynek Polc: *Občan a stát. Prostonárodní články o státu, jeho zřízení, o právech a povinnostech občanů; s návody, jak by se mohl duševní a tělesný blahobyt vyvinouti, všeobecně rozšířiti a upevniti*, sv. 1, Praha, Jaroslav Pospíšil 1850, s. 11–20, zde s. 12–13.

63) Tamtéž, s. 12.

64) Tamtéž, s. 20.

ctít seberegulační mechanismy, a to i z toho důvodu, aby proti sobě nepopudili odpůrce tiskové svobody. Podobně jako výše zmíněné prohlášení českých spisovatelů z března 1848 tak apeloval na „zdravou mysl“ spisovatelů, jež

dobré a pravé od zlého a nepravého rozeznání znající, může nad tím prozřetelnou rozumností rozhodnouti. [...] Osvícení, řádně smýšlející, vzdělaní spisovatelé nikdy k násilnému činu raditi nebudou, nikdy ho neschvalujíce, nechť pochází odkudkoliv; takové činy jsou překážlivé, záhubné. [...] Vůbec se ve spisech ani skutečná něčí práva, ani mravnost neb slušnost urážeti nemají. Osobnostem se jest vyhnouti. Takovéto výstupky zneuctívají spisovatele, působí svobodě tisku mnohých odpůrců, v nenávist ji uvádějíce a škodíce takto dobré věci. [...] Kdo tedy při dobré věci upřímně stojí, nechť prozřetelně a mírně píše.⁶⁵

Neoabsolutismus a obnovení ústavnosti (1852–1863)

Silvestrovské patenty z posledního dne roku 1851 v Rakousku zrušily platnost oktrojované ústavy z března 1849 a občanských svobod, které garantovala, mimo jiné svobody tisku. Zásady organického řízení v korunních zemích Rakouského císařství, které nyní namísto ústavy stanovovaly základní principy chodu státu, obsahovaly rovněž ustanovení o zrušení porotních soudů. V květnu 1852 byl po téměř roční přípravě vydán nový tiskový řád (č. 122 říšského zákoníku); nikoli už zákon, i volba terminologie byla charakteristická pro období neoabsolutismu. Tiskový řád přebíral z dosavadních předpisů všechna opatření omezující tisk a připojoval k nim další. I pražský policejní ředitel úpravu tiskových poměrů podle tohoto řádu hodnotil jako přísnější ve srovnání se zvláštními předpisy výjimečného stavu. Pro vydávání periodického tisku zaváděl tiskový řád koncesní systém. Povolení vydávat noviny či časopis mohly správní orgány (o listech zatížených kaucí rozhodoval Nejvyšší policejní úřad, v případě ostatních časopisů místodržitelství) libovolně odmítnout nebo je vydat na dobu určitou či neurčitou. Řád přebíral z dřívější úpravy instituci kauce, která se od nynějška vztahovala i na časopisy pojednávající o sociálních či náboženských záležitostech vycházející jednou měsíčně nebo častěji, a zvyšoval její výši, především u listů s nižší periodicitou. V případě, že periodikum přestalo vycházet, se kauce vracela teprve šest měsíců po vydání posledního čísla, a to proti potvrzení státního zástupce, že proti tomuto periodiku není vedeno žádné soudní řízení.

Ke konfiskaci části nebo celého čísla časopisu byly kompetentní správní orgány, které rozhodovaly také o zastavení listu a propadnutí kauce. Proti rozhodnutí bylo možné podat odvolání k místodržitelství, respektive k Nejvyššímu policejnímu úřadu, s možností soudního přezkoumání rozhodnutí správních orgánů však tiskový řád nepočítal. Povinné výtisky periodik měly být policejním úřadům a státnímu zastupitelství předloženy k přehlédnutí jednu hodinu před vydáním. Tato úprava, uplatňující cenzurní restriktce vůči hotovým výtiskům prováděné v poslední chvíli před zahájením prodeje, mohla finančně poškozovat vydavatele. U neperiodických tisků byla stanovena povinnost předložit výtisk policejnímu úřadu tři dny před vydáním. Tiskové přestupky proti koruně a státu mohly být trestány zastavením časopisu až na tři měsíce či odejmutím koncese na základě rozhodnutí Nejvyššího policejního úřadu. Zákon sice výslovně zavrhoval pojem cenzura, výše

65) Tamtéž, s. 18–19.

uvedené opatření se však blížilo výkonu předběžné cenzury, protože úřad mohl zkoumat tisk ještě předtím, než se objevil na veřejnosti. Na rozdíl od předbřeznového období však nebyl zkoumán netištěný rukopis, ale již vytištěné exempláře, čímž byly vyloučeny textové úpravy na základě cenzurního posouzení, a systém tak vytvářel větší tlak na autory, redaktory či vydavatele k předvídaní cenzurních norem ve snaze o předcházení represivním zásahům. Obdobnou strategií bylo přechodné zabavování sazby konfiskovaných listů, které znamenalo ekonomickou ztrátu pro majitele tiskáren.

Z dosavadní úpravy přebíral tiskový řád z května 1852 instituci výstrahy a ještě rozšiřoval důvody jejího použití, mimo jiné proti listům necitlivým vůči náboženství či porušujícím zásady veřejné mravnosti. Státním úředníkům zakazoval vykonávat post redaktora periodického tisku bez svolení svých úředních představených. Z vydávání a redigování rovněž vylučoval osoby vyšetřované nebo aktuálně trestané. Umožňoval stíhání zodpovědných osob i za uveřejnění údajů, které mohou vzbudit domněnku osobní urážky jednotlivců. Mezi zodpovědné osoby přitom zahrnoval prakticky všechny, kdo se na vydavatelské činnosti podíleli, od autora nebo překladatele, redaktora a vydavatele až po tiskaře a prodavače.⁶⁶

Tiskový řád se vztahoval i na dovážená zahraniční periodika. Podle stupně své „nebezpečnosti“ byly později časopisy rozděleny do několika kategorií, a to na časopisy bezprostředně zakázané, dále na ty, které bylo třeba před vydáním abonentům podrobit tiskové revizi s ohledem na jejich možný politický dopad (a případný zákaz), a ty, které nesměly být veřejně prezentovány (tedy vyloženy na veřejných místech, čímž se rozuměly především kavárny a další pohostinská zařízení).⁶⁷

Trestní zákon, vydaný souběžně s tiskovým řádem, definoval delikty spáchané obsahem vydaného či rozšiřovaného tiskopisu, mezi něž patřil například zločin urážky panujícího císaře, rušení veřejného pokoje a rušení náboženství či přečiny pobuřování proti úřadům, popuzování k zášti proti skupinám či hrubé urážky mravopochestnosti. Škála trestů odnětí svobody přitom kolísala od jednoho až šesti měsíců v případě přečinů pobuřování proti úřadům až po deset až dvacet let v případě velezrady. Protože trestní zákon ovlivnil především cenzurní praxi období po vydání nového tiskového zákona roku 1862, bude o něm soustavněji pojednáno v následující části.⁶⁸ Předpokladem trestní odpovědnosti byla přitom úmyslná vina pachatele; pokud prokázána nebyla, umožňoval tiskový řád soudům vynášet tresty za přečin zanedbání povinné péče o tiskovinu. Autor, nakladatel nebo zodpovědný redaktor tak mohli být na základě tohoto deliktu postiženi i v případě, že k otištění závadného spisu či článku došlo bez jejich vědomí.⁶⁹ I to byl jeden ze způsobů, kterým si neoabsolutistická cenzurní legislativa vynucovala rozptyl odpovědnosti mezi jednotlivé složky literární komunikace.

66) „Kaiserliches Patent vom 27. Mai, wodurch für sämmtliche Kronländer des Reiches, mit Ausnahme des Militär-Gränzgebietes, eine neue Preß-Ordnung erlassen“, *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich* 1852, s. 603–615, č. 122. Výklad zákona přinesla i instrukce k němu, *Instruction zur Durchführung der Press-Ordnung vom 27. Mai 1852*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1852. Srov. dále T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, zvl. s. 350–357, 388–390, 397–421.

67) NA, PM, 1855–1859, kt. 481, sign. 8/4/10/4, 1859.

68) Viz rámcová kapitola „1863–1918. V zájmu svobody a řádu“, s. 488–490.

69) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 426–433.

Důležitá byla také hospodářská ustanovení, jež ohrožovala kapitálově slabá periodika. V září 1850 byla zavedena daň z novinových inzerátů ve výši 10 krejcarů, roku 1857 byla inzertní daň zvýšena na 15 krejcarů a obnoven zrušený novinářský kolek ve výši 1 krejcar za každé číslo.⁷⁰

Konkrétnější než obecná právní úprava byla ovšem pro vydávání časopisů v této době politická praxe represivních orgánů státu. Se zájmem a zasvěceně sledoval hned počátkem padesátých let situaci ve vedení vládního politického deníku v Praze, *Pražských novin*, Alexander Bach. Nešlo jen o to, kdo bude tyto noviny řídit, ale jak víme z tehdejšího příkazu Nejvyššího policejního úřadu, také o snahu důkladně zmapovat a průběžně sledovat, co se vydává a co je možné veřejně číst. Proto se měl vytvořit soupis tisku s charakteristikou skupin, jež se na něm podílejí, který by zachycoval i tendenci novin a jejich vliv. Požadavkem dále bylo zdokonalení úřední evidence všeho průmyslu, který souvisel s tiskem. Vládní nařízení ze dne 26. září 1852 proto přikazovalo, aby jednotlivé politické úřady každoročně předkládaly soupisy tiskového průmyslu pro celou zemi. V návaznosti na to nařídil Nejvyšší policejní úřad ve Vídni pražskému místodržiteli Karlu Mecsérymu von Tsoor předkládat pololetní přehledy všech v zemi vycházejících časopisů s jejich podrobnou charakteristikou. Tyto soupisy si od místodržitelského prezidia vyžádalo po několika letech, 4. dubna 1856, také ministerstvo vnitra.⁷¹

Obecně platila zásada, že tisk nemá publikovat věci ze soukromého a rodinného života, tím spíše ne soukromé zprávy o císařském dvoře, stejně jako dohady o personálních změnách na vyšších vojenských místech a v civilní správě. Nebylo ale možné stále jen zakazovat, tiskovou politiku bylo třeba spíše řídit a ovlivňovat, toho si byly úřady v průběhu padesátých let vědomy. Na konci této dekády, v době rakousko-italského válečného konfliktu, proto také vyšly instrukce, že noviny mají přinášet zprávy o cestách panovníka a nejvyšší šlechty a o jejich kladném přijetí místním obyvatelstvem, aby se upevňovala lojalita k císařskému domu.⁷² Předmětem několika samostatných nařízeních se během války stala i problematika přebírání pasáží ze zahraničního tisku a recenze zahraničních publikací. Znovu byl aktualizován zákaz uveřejňovat v tisku zprávy o síle a pohybu vojenských jednotek, noviny také nesměly uveřejňovat „nezaručené“ a „znepokojivé“ telegramy.⁷³

Po rakouské porážce ve válečném konfliktu byly už cítit změny v politické atmosféře, jejichž výrazem se stalo odvolání Alexandra Bacha z postu ministra vnitra 22. srpna 1859. V této době přinášel výnos policejního ministra z 1. září 1859 konkrétní instrukce, jak se mají úřady chovat k tisku. Pravomoc svěřená tiskovým zákonem vládním orgánům měla být vykonávána „s opatrností a taktem“, ale důsledně tak, aby úřady mohly zakročít ve smyslu tiskového řádu. K zákrokům mělo spíše než při jednotlivých přečinech docházet tehdy, když byla doložena špatná tendence listu. Na redakce neúředních listů se mělo působit ve formě dobře míněných doporučení tak, aby se předešlo přestupkům a nezávislý tisk se udržel „v mezích mírnosti a slušnosti“. Ohledně úředního tisku se mělo dbát na to, aby při posuzování otázek, náležejících do oblasti zahraniční politiky, redakce

70) Tamtéž, s. 421–423.

71) F. Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, cit. dílo, s. 58.

72) NA, PM, 1855–1859, kt. 493, sign. 8/4/30/6, 1859.

73) NA, PM, 1855–1859, kt. 494, sign. 8/4/33/12.

Řízení tisku a kontrola románové literatury dle Alexandera Bacha Ministr Bach se o záležitosti tisku a ovlivňování veřejného mínění soustavně zajímal. V jeho pozůstalosti zůstaly jak shromážděvané pracovní podklady, tak oficiální návrhy, které předkládal z titulu své funkce císaři. Jeden z návrhů, vzniklý mezi lety 1855 a 1857 (není přesně datován), hodnotil tehdejší situaci v tisku.

Řádně řízený tisk měl podle autora působit tak, aby udržoval vládní orgány bdělé, působil jako bezprostřední kontrola a podporoval zájem o domácí záležitosti. Pokud ovšem dojde ke zneužití tisku, stává se „nejnebezpečnější zbraní, jíž nemůže žádná vláda dlouho vzdorovat“. S odvoláním na státní suverenitu i na praxi se proto dovolával Bachův návrh toho, že každý stát má právo zakázat či pronásledovat ty tiskoviny, které jsou „nepřáteli veřejného pořádku“.

Represivní opatření proti výstřelkům denního tisku mělo jít jen ruku v ruce s jeho ovlivňováním. Návrh doporučoval, aby vznikly dvě vzorové tiskové platformy, které by pod přímým vlivem státu dávaly příklad dobrého denního tisku. Jeden list měl být „velký“, určený vzdělanému publiku, druhý by byl „malý“, lidový. Předplatné mělo být co nejnižší, k čemuž měla dopomoci úřední subvence. Další zamýšlené opatření představovalo zavedení kolkového pro domácí neúřední listy. Listy, které by nebyly rozšiřovány pomocí předplatného, by tak byly kvůli tomuto kolku dražší o 2 krejcare. Počítalo se rovněž s tím, že budou zpoplatněny i zahraniční listy, aby nebyly vůči domácím zvýhodněny. Pro další ekonomické zvýhodnění úředních listů mělo sloužit pravidlo, že by získaly monopol nejen na úřední, ale i na soukromé inzeráty.

V denním tisku se neměla objevovat žádná skandální literatura ani žádné „statistiky zločinců“. O jednáních kriminálních soudů měly referovat pouze speciálně pověřené listy, a to za dohledu prezidia soudního úřadu. Eliminovat ale bylo třeba i „socialistické“ myšlenky. Existující zlořády v sociálních otázkách měly být vyjádřeny jen takovou formou, která vylučovala možnou socialistickou a obecně materialistickou interpretaci. V praxi to například znamenalo, že tisk neměl poukazovat na bídu dělnické třídy, na zdražování, na nedostatek měny, na drahé podnájemy. V duchu panujícího hospodářského liberalismu autor prohlašoval, že lid nemá být upozorňován na ty skutečnosti, kterým vláda nemůže zabránit, jako je například zvyšování nájemného.

Návrh nešetřil ani konkrétní kritikou nešvarů v tisku, zejména vídeňském. Z jejich analýzy vyplývalo, že tisk sice otevřeně nenapadá politiku císaře, ale „kdo chce poznat smýšlení vídeňských listů, musí je hledat v tom, jak pojednávají o zahraničních událostech“. Konkrétně návrh odkazoval na to, jak vídeňský tisk referuje zejména o španělské a italské revoluci. Klíč k nápravě tisku podle Bacha neležel v nových zákonech, ale v jejich rázném uplatňování.

Vedle podmínek pro periodika se tento návrh zabýval i situací v románové tvorbě. Za největší nešvar byla označena praxe, že jednotlivá pokračování románů vycházejí, aniž je dopředu známo celé dílo. Proto bylo navrženo, aby byly redakce povinny před zahájením tisku románu na pokračování předložit kompletní text příslušným policejním orgánům. Zpráva doporučovala odmítat taková díla, která se prohřešují proti morálce, která čerpají látku „ze špíny společenského života“ a místo toho, aby „duševně a morálně zvedaly výše, vedou do mravně nečistého oparu“.

Zdroj: AVA, Nachlass Alexander Bach, kt. 28, Pressewesen, fas. 10.

postupovaly také „s taktem a opatrností“, přičemž vzorem tu měl být úřední list *Wiener Zeitung*. Nejvyšší policejní úřad nabízel ve všech sporných otázkách bezprostřední pomoc a navíc apeloval na důvěrnost tohoto sdělení: „orgánům zabývajícím se tiskem je třeba dát vědět jen to, co je nutné k výkonu jejich úředních povinností.“⁷⁴

74) „[...] die durch das Preßgesetz den Regierungs-Organen eingeräumte discretionäre Gewalt (§. 22 P. O.) soll mit Vorsicht und Mäßigung gehandhabt [werden]“; „Eine vertrauliche Einwirkung auf die Redaktionen der in Ihrem Verwaltungs-Gebiete erscheinenden nichtamtlichen Blätter in Form wohlgemeinter Winke und Rathschläge dürfte am geeignetesten seyn, unliebsamen Überschreitungen vorzubeugen, und die unabhängige Tagespresse in den Geleisen der Mäßigung und des Anstandes zu erhalten.“ „Vorstehenden

Dne 28. září 1859 se ministerská konference ve Vídni zabývala podnětem ke zřízení úřadu pro řízení periodického tisku, který měl dohlížet nad zahraničním zpravodajstvím o Rakousku. Zřízení tohoto úřadu (*Presseleitungsbureau*) bylo potvrzeno 14. prosince 1860. K jeho hlavním úkolům mělo patřit sledování a ovlivňování zahraničního tisku, na který se mělo aktivně působit tam, kde referoval o Rakousku, aby tato zahraniční zpravodajství nečerpala z tisku francouzského či anglického. Úřad byl 5. února 1861 vyčleněn z ministerstva policie, protože jej tato vazba diskreditovala, a převeden do kompetence státního ministerstva.⁷⁵

Poslední úpravou tiskového práva v období neoabsolutismu bylo společné nařízení ministrů vnitra, spravedlnosti, policie a nejvyššího vojenského velitele z 27. listopadu 1859, kterým se doplňoval tiskový řád. Toto nařízení zmírňovalo některá z dosavadních represivních opatření vůči tisku a naznačovalo tak počátek změn v tiskové politice. Byla zavedena dědičnost vydavatelské koncese a dosud neomezená doba platnosti úřední výstrahy zkrácena na dva roky. Vedle toho však nařízení obsahovalo i zpřisňující ustanovení o urážkách a zesměšňování úřadů i soukromých osob, o rušení pokoje a ohrožování důvěry vládě. Podle nich byly postihovány zvláště humoristické časopisy, v Čechách především *Humoristické listy* vydávané Josefem Richardem Vilímkem, které vycházely od února 1858.

Po vydání únorové ústavy roku 1861 byl téměř dva roky připravován a za stálých průtahů ve sněmovně projednáván návrh nového tiskového zákona, který byl vydán 17. prosince 1862, vstoupil v platnost počátkem března 1863 a tvořil základ právní úpravy tiskové politiky hluboko do 20. století. Odpadl díky němu systém koncesí a výstrah, ale kauze a suspenze i odsouzení na základě trestního zákona z roku 1852 zůstaly v platnosti.⁷⁶

Patří k charakteristikám literární a tiskové regulace v období neoabsolutismu, že ze stránek publicistiky zmizela s nástupem tiskového řádu roku 1852 jakákoli negativní tematizace dobové rakouské cenzury. Pro dobový diskurz o cenzuře je proto charakteristické, že se setkáváme pouze s texty či výroky, které měly existenci ochrany proti četbě „špatných knih“ legitimizovat či přinášely návody, jak se před četbou takových knih chránit, jako byla německojazyčná brožura *Pokyny, jak používat knihy* od děkana vyšehradské kapituly Vojtěcha (Adalberta) Ruffera, jež shromažďovala výroky historických církevních autorit o regulaci četby, a ve stejném jazyce vydaná *Řeč o čtení špatných knih* od konzervativního pražského teologa, administrátora kostela sv. Jana Nepomuckého Antona Franze Rosta.⁷⁷

Erlaß wollen Euere Excellenze als an Ihre Person gerichtet und reservirt betrachten und der Preißbehörde gegenüber hievon denjenigen Gebrauch zu machen, welcher zur Ausübung ihrer dießfälligen Amtspflicht erforderlich ist.“ NA, PM, 1855–1859, kt. 491, sign. 8/4/22/21, č. 10566/pr.

75) Kurt Paupié: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1859*, sv. 2, *Die zentralen pressepolitischen Einrichtungen des Staates*, Wien – Stuttgart, Braumüller 1966, zvl. s. 58–79.

76) Srov. rámcová kapitola „1863–1918. V zájmu širší a užší vlasti“, s. 482–487.

77) Adalbert Ruffer: *Winke, wie Bücher zu brauchen sind, um frei von dem verderblichen Einflusse des jeweiligen Zeitgeistes, mittelst derselben sich wahre Bildung und gründliche Wissenschaft anzueignen und bei andern zu befördern*, Prag, Wenzel Heß 1852; Anton Franz Salesius Edmund Rost: *Rede über das Lesen schlechter Bücher (auf Grundlage einer Homilie für den 7. Sonntag nach Pfingsten) mit einem Jahresberichte gewidmet den Mitgliedern des Johanneischen Vereins unter dem Schutze der unbefleckt empfangenen seligsten Jungfrau und Mutter Gottes Maria*, Prag, F. Rohlíček 1859.

Za implicitní schvalování cenzurních opatření můžeme považovat i přehled české literatury od roku 1848 od Jakuba Malého, který dobovou literární tvorbu hodnotil právě s ohledem na zkušenosti nedávno uplynulých revolučních měsíců. Malý z původní české tvorby vyzdvihl především dílo Františka Pravdy, autora venkovských povídek a výchovně moralistních textů pro mládež. V pasáži věnované beletristické tvorbě oceňoval také překlady, mezi nimi dobový projekt vydávání díla Williama Shakespeara zásluhou Matice české, sám koneckonců některá díla anglického velikána také přeložil. Především však podrobně rozebral charakter dobového periodického tisku, v němž viděl hlavní složku dobového literárního života. Pro naše účely je klíčová zejména kritika Karla Havlíčka, nyní už konfinovaného v Brixenu, jemuž Malý vyčítal, že

nikdy na to nedbal, že každá pravda žádá i přiměřené sobě roucho: tak nyní [tj. při vydávání *Slovana*, MP] dočista zapomněl i na to, že ne každá pravda hodí se pro každého a pro každý čas. Osud *Slovana* i politování hodného redaktora jeho jest známý. Působení Havlíčkovo v Kutné Hoře bylo literatuře naší k veliké škodě tím, že zvláště nižší třída čtenářstva předráždila si příliš kořeněnými jeho spisy žaludek v té míře, že již nechutná jí strava mírnější chuti, třeba byla sebe zdravější a vydatnější. Co tím uškozeno, budou bohužel mít napravovat mnohá léta.⁷⁸

Diskuse o svobodě slova se tak mohly znovu rozhořet až na přelomu padesátých a šedesátých let v době zřetelného uvolnění politické situace. Odrazily se bezprostředně i v beletristické tvorbě. Gustav Pfleger Moravský na sebe již v roce 1862 upoutal pozornost románem *Ztracený život*. Reflektoval v něm právě nedávnou dobu let 1855–1857. Znamenala pro něj dobu reakce, byrokratické svévole, národního renegátství a politické otupělosti. Autor česky čtoucí veřejnosti předložil svůj názor na tehdejší rozkol v české společnosti. Nejhorlivější bojovníci za svobodu byli poraženi, potrestáni či před trestem museli uniknout do zahraničí. Někteří z nich se rozhodli pro další boj za svobodu, a to i ve spojení s radikály z celé Evropy, zvláště italskými revolucionáři, ostatní se rozhodli preferovat postupné a uvážlivé změny.⁷⁹ Pflegerův román rovněž na svou dobu bezprecedentně kritizoval činnost policie.

Oživení v české společnosti způsobily návrhy na založení politického listu (o nich podrobněji pojednává poslední oddíl této kapitoly), polemiky nad literárními debuty mladé tvůrčí generace, vzruch do literárního a novinářského života však přinesli i amnestování literátů. Vincenc Vávra Haštalský se tak například dovolával anglické praxe, v jejímž rámci fungují porotní soudy, které ještě počátkem šedesátých let byly konzervativními šlechtickými zástupci v říšské radě důsledně odmítány.⁸⁰ Tentýž autor kritizoval stávající poměry i v dalších svých textech,⁸¹ jmenovitě pak upozorňoval na hlavní problémy: tisk nadále podléhá vysokým kaucím, je zatížen kolkem, který zdražuje noviny a stává se tím

78) Jakub Malý: „Přehled literární činnosti Čechů od r. 1848 až do nynější doby“, *Časopis Českého museum* 26, 1852, č. 3, s. 81–108, č. 4, s. 1–27, zde č. 3, s. 88.

79) Srov. Jan Máchal: *O českém románu novodobém*, Praha, Josef Springer 1930, s. 66–68.

80) Vincenc Vávra: „Naše svoboda tisku“, *Hlas* 1, 1862, č. 36, 5. 2., s. 1.

81) Připomenout je možné např. Vincenc Vávra: „Svobodomyšlnost 26. února odročena“, *Hlas* 1, 1862, č. 57, 26. 2., s. 1.

překážkou pro osvětu lidu, a jeho vydavatelé podléhají fyzickým trestům, ztrátě občanských práv i finanční újmě. Ke svobodě tisku se vztahoval i program Vávrou redigovaného deníku *Hlas*:⁸²

Nejsvětějších však práv zemských i národních nelze domáhati se bez svobody politické. Jen za úplné **bezpečnosti osobní** jeví se neohroženě náhledy a tužby jednotlivců i veškeré společnosti, jen **svobodou spolčování se** stává se náhled jednotlivců neodolatelným míněním veřejným, jen úplně svobodný a porotními soudy střežený tisk veřejný může býti vždy neohroženým tlumočnickem i obhájcem veškerých přání a potřeb národních i společenských. Za svobodného tisku pak bude *Hlas* vymáhati a střežiti úplné rovnoprávnosti náboženské i občanské, bude se rozhodně opíráti všelikým výsadám jednotlivých osob neb stavů [...] neúnavně hájiti veškerých svobod politických.⁸³

Dobové liberální krédo svobody slova zformulovali také autoři programu otištěného 1. ledna 1861 ve vřbec prvním čísle *Národních listů*. Z textu vyplývá, že představa „svobody tisku celé a pravé“ mohla být dle jejich náhledu slučitelná pouze s následnou cenzurní regulací určenou porotními soudy, tedy se situací, jak ji navrhovala tisková legislativa během roku 1848:

Vzhledem **literatury** a vši činnosti duševní žádáme všem stejné svobody; chceme **svobodu tisku celou a pravou, neporušenou ordonancemi** [tj. předpisy, MP], **libovlnnými koncesemi a policejním dobrým zdáním** – svobodu tisku chráněnou a obmezenou jedině zákonem, při níž odpovídá muž před soudem a před porotou spoluobčanů sobě rovných za slovo své.⁸⁴

82) Vincenc Vávra: „Svízele tisku“, *Hlas* 1, 1862, č. 211, 2. 8., s. 1.

83) [Karel Sladkovský:] „Náš program“, *Hlas* 1, 1862, č. 1, 1. 1., s. 1.

84) „Program Národních Listů“, *Národní listy* 1, 1861, č. 1, 1. 1., s. 1.

Autor

V podmínkách etablování následné cenzury na úkor předběžné byly tresty pro autora závadného spisu jedním ze základních represivních prostředků zavedených právními předpisy z roku 1848. K zatýkání liberálních či demokratických publicistů, kterým byla kladena vina za rozdmýchání proběhlých nepokojů, pak docházelo v souvislosti s porážkou dalších vln revolučních povstání.

Ve vazbě či vězení na Pražském hradě se po nezdaru pražských svatodušních bouří sešli jak pozdější konzervativci a lidé reprezentující liberální směr (František August Brauner, Vojtěch Deym), tak radikální demokraté typu Karla Sabiny, Prokopa Chocholouška, Emanuela Arnolda a J. V. Friče. Nikdo ze zadržených nakonec nebyl odsouzen, někteří z nich (Karel Havlíček) byli zproštěni obvinění po několika dnech věznění. Vojenská vyšetřovací komise svou činnost ukončila v polovině září a poslední vyšetřovaní byli propuštěni při amnestii k nástupu Františka Josefa I. na trůn v prosinci 1848.⁸⁵ Naproti tomu po porážce říjnové revoluce ve Vídni byly stanným soudem nařízeny a rovněž vykonány rozsudky smrti. Popraveni byli i Herrmann Jellinek a Alfred Julius Becher, redaktoři listu *Der Radikale*, odsouzení k smrti výlučně za svou publicistickou činnost. Rozsudky smrti či odnětí svobody nad některými aktéry tzv. májového spiknutí v květnu 1849 (rozsudky smrti byly následně změněny na tresty dlouholetého vězení) sice bezprostřední souvislost s literární a publicistickou činností odsouzených neměly, do vězení se však jejich následkem dostali význační představitelé radikálně demokratického proudu dobové žurnalistiky – Karel Sabina, J. V. Frič, Emanuel Arnold a Vincenc Vávra Haštalský.

Někteří z představitelů dalších názorových proudů roku 1848 se uchýlili po rozpuštění kroměřížského sněmu do soukromí (František Palacký), jiní opustili vlast (F. L. Rieger, Vojta Náprstek, Vilém Gabler, ale i německy píšící literáti Moritz Hartmann a Alfred Meißner, někdejší emigranti z předbřeznové doby, kteří se v roce 1848 přechodně navrátili do habsburské monarchie). Dalším nezbylo než se uchýlit do kněžského semináře (Václav Čeněk Bendl Stránický), někteří, jimž byla znemožněna jiná možnost existence, se uchýlili u kočovných divadelních společností (např. J. K. Tyl či Guido Polz). Některé osobnosti se rozhodly přijmout nabídku vládní strany a prosadily se ve Vídni (ve *Vídeňském deníku* působili např. bratři Josef a Hermenegild Jirečkové) či v univerzitní kariéře (např. V. V. Tomek).

Rakouské politické úřady nezbavilo obav před dalšími projevy odporu proti rostoucímu politickému a kulturnímu útisku ani utužení vlastní moci po přijetí silvestrovských patentů v roce 1851. Někteří z aktivních účastníků revolučních událostí nebyli soudně

⁸⁵ Z mnoha titulů zabývajících se revolučními událostmi roku 1848 např. František Roubík: *Český rok 1848*, Praha, Ladislav Kuncíř 1931; Karel Kazbunda: *České hnutí roku 1848*, Praha, Historický klub 1929; z novějších prací Jiří Štaif: *Revoluční léta 1848–1849 a české země*, Praha, Historický ústav ČSAV 1990; M. Skřivánek (ed.): *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu*, cit. dílo; Jan Randák: *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha, Argo 2007.

postižitelní a nebyli ani ochotni spolupracovat s provládními kruhy. Vojenská vyšetřovací komise nabídla pro takové případy jisté řešení, jak soudní řízení obcházet: nucené odvozy do armády pro ty, kteří budou pro nedostatek důkazů propuštěni. K vojsku tak byli odvedeni Jan Slavibor Knedlhans Liblínský a Ferdinand Čenský, redaktori *Pražského večerního listu*, či Ferdinand Kopp, redaktor *Řemeslnických novin*. Tak mohla být odstraněna radikální složka revolucionářů, především mladí muži včetně studentů. Represivní aparát využíval i dalšího prostředku mimosoudní perzekuce, jímž byla konfinace, tedy nařízený pobyt na úředně vymezeném místě, užívaný už v předbřeznové době po povstání v Haliči v roce 1846. Toto opatření je spojováno zejména se jménem Karla Havlíčka.

Po vyhraném jednání před porotními soudy v Praze a v Kutné Hoře (naposledy v listopadu 1851; soudu bylo demonstrativně přítomno na dva tisíce účastníků) a poté, co Karel Havlíček i po zastavení *Slovana* (v polovině srpna 1851) pokračoval v publicistické činnosti formou knižního vydání *Ducha Národních novin a Epištol kutnohorských*, které byly ihned zakázány, bylo ministru vnitra Alexanderu Bachovi jasné, že musí brzy a razantně zasáhnout. Chtěl umlčet autora, který měl mimořádné sympatie veřejnosti i její respekt. Pražský vojenský velitel hrabě Eduard Clam-Gallas například v úřední relaci po kutnohorském porotním soudu prohlásil, že „je co nejpevněji přesvědčen, že Havlíček patří toho času k politicky nejnebezpečnějším hlavám celého mocnářství“, a srovnával jej s hlavou uherské revoluce Lajosem Kossuthem.⁸⁶ Ministr spravedlnosti Anton von Schmerling měl při své osobní návštěvě v Kutné Hoře v souvislosti s přípravou postupu proti Havlíčkovi pronést také uznalé hodnocení svého protivníka: „Zůstane nesporné, že Havlíček je nejtalentovanější a nejgeniálnější politický redaktor, a je politováníhodné, že se nechce dohodnout s vládou.“⁸⁷

Ministr Bach tak chtěl svým rozhodnutím zastrašit i ostatní žurnalisty, vzít vojenským úřadům důvod ke stížnostem a předejít kritice své osoby, jíž musel ve Vídni čelit zejména ze strany šéfa Nejvyššího policejního úřadu. Nakonec ovšem rozhodnutí o konfinování Havlíčka nepadlo na ministerské radě, neprojednávalo se na ní ani znění budoucího příslušného všeobecného císařského nařízení, ale Bachovi bylo provedení tohoto nařízení uloženo přímo panovníkem.

Karel Havlíček tak byl od prosince 1851 konfinován v jihotyrolském Brixenu. Po několika odmítnutých žádostech mu byl návrat do Čech povolen až v dubnu 1855, poté, co se zavázal, že se zřekne v Čechách žurnalistické činnosti. Teprve po návratu do Německého (dnes Havlíčkova) Brodu však Havlíček zjistil, že nebyla zrušena samotná konfinace pro jeho osobu; úřady nepovolily, aby se trvale přestěhoval do Prahy, a každé opuštění vymezeného místa pobytu vázaly na zvláštní povolení.

Vzhledem k autorově politické perzekuci bylo nemyslitelné, aby byly v padesátých letech publikovány tiskem Havlíčkovy tři stěžejní básnické skladby, sepsané či přepracované právě v Brixenu a patřící dodnes k páteři české literatury 19. století: *Král Láavra*, *Křest svatého Vladimíra* a *Tyrolské elegie*. Byly proto rozšiřovány pouze prostřednictvím opisů

86) Eduard Clam-Gallas veliteli armády hraběti Vratislavovi, Praha 24. 11. 1851, cit. dle K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, cit. dílo, s. 437.

87) Jiří Morava: *C. k. disident Karel Havlíček*, Praha, Panorama 1991, s. 173; Petr Miloslav Veselský: *Karla Havlíčka kutnohorský pobyt a porotní soud, konaný 12. listopadu 1851*, Kutná Hora, K. Šolc 1889, s. 44–45.

v paralelním oběhu, jak dokládají ohlasy z korespondence či vzpomínek.⁸⁸ V centru pozornosti úřadů stál zejména *Křest svatého Vladimíra*, kvůli němuž byl Havlíček v Brixenu dokonce vyslýchán. Při tomto výslechu uvedl, že báseň tvořil již za svého pobytu v Moskvě, kdy jej ruské dějiny zaujaly. Snad právě s ohledem na úřední vyšetřování tuto svou práci zlehčoval.⁸⁹ Teprve v roce 1861 se v *Obrazech života* objevily úryvky z I. a III. zpěvu *Křtu svatého Vladimíra*, roku 1867 II., IV. a V. zpěv v časopisu *Praha*, úplný text vyšel teprve v roce 1876.⁹⁰

Konfinace se týkala i dalších literátů a žurnalistů. Anton Kutschera, redaktor štýrsko-hradeckého listu *Urchristentum*, byl bezprostředně po Havlíčkově deportaci do Brixenu konfinován v St. Pöltenu. Pražskému evangelickému pastoru Bedřichu Vilému Košutovi, bývalému redaktoru *Česko-bratrského hlasatele*, byl za místo pobytu vymezen Celovec (Klagenfurt). Prokop Chocholoušek, bývalý redaktor *Pražského večerního listu*, byl konfinován během svého pobytu v Haliči, kam odjel pomoci bratrovi spravovat jeho statek; v Čechách pro něj totiž nebylo snadné se uživit. Úřady mu pak návrat do Prahy, centra literárního dění, znemožňovaly. Po dalších žádostech mu byla jako místo pobytu určena jeho domovská obec, jihočeský Sedlec. Příznačné však je, jak ukazuje případová studie, že za této situace úřady nekladly Chocholouškovi bezprostřední omezení při jeho beletristické publikační činnosti.⁹¹

Postihy směřující k autorům nebyly realizovány jen samostatně, docházet mohlo i k jejich kombinaci. Jan Slavibor Knedlhans Liblínský byl tak nejdříve v roce 1849 odveden k vojsku, znovu byl ale zatčen a po dlouhém vyšetřování byl 3. února 1853 odsouzen k pěti letům vězení. V roce 1854 byl na základě amnestie propuštěn, ještě v průběhu padesátých let však byl znovu uvězněn. Teprve obnovení ústavnosti mu přineslo profesionální uplatnění a posléze po vzniku okresních zastupitelstev (v roce 1865) i kariéru v jednom z nich, v Kralovicích. Internace nebyla jen trestem pro provinilce z revolučních let 1848–1849, ale i z let následujících. Ještě v roce 1860 byl za organizaci studentské národní demonstrace vykázán z Prahy novinář a redaktor almanachu *Máj* Josef Barák a fakticky konfinován nejdříve v Kouřimi, později ve Štýrském Hradci, Ehrenhausenu (u Mariboru) a v Hradci Králové. Návrat do Prahy mu byl umožněn teprve po sedmi měsících.⁹²

Specifická byla dále situace účastníků májového spiknutí, kteří byli v průběhu padesátých let omilostněni. Emanuel Arnold, jenž byl po dlouhé vazbě původně odsouzen k trestu smrti, změněnému cestou milosti na dvacetiletý žalář, byl amnestován v roce 1857. Pro „neopatrné“ řeči, zejména ve společnosti studentů, byl však po návratu domů znovu uvězněn a pak byl internován v Běláku (Villach). V roce 1861 mu byl sice povolen návrat do Čech, této možnosti však Arnold využil až v červnu 1868 jako na smrt nemocný, kdy se nechal převést do Prahy zemřít.

88) Hryhoryj Omelčenko: *Dějiny textu Křest sv. Vladimíra, básně Karla Havlíčka Borovského*, Praha, vl. n. 1933, s. 20.

89) Mojmir Otruba: „Poznámky ke genezi Havlíčkova Křtu svatého Vladimíra“, in též: *Hledání národní literatury*, ed. Dalibor Dobiáš, Praha, Academia 2012, s. 282–288.

90) H. Omelčenko: *Dějiny textu Křest sv. Vladimíra*, cit. dílo, s. 403.

91) Viz případová studie Magdalény Pokorné „Patří do řad literárního proletariátu“. Literární působení a policejní perzekuce Prokopa Chocholouška v letech 1848–1861“, s. 449–462.

92) Srov. Jitka Pelikánová: „Jan Slavibor Knedlhans Liblínský“, in Vladimír Forst (ed.): *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce*, díl 2, sv. 1, H–J, Praha, Academia 1993, s. 740–741; V. Žáček: *Josef Barák*, cit. dílo, s. 50–77.

Někteří propuštění či amnestovaní se chtěli vrátit k literární tvorbě, přičemž však, jak ukazuje případová studie, byly jejich publikační možnosti značně zhoršené.⁹³ J. V. Frič (amnestován 1854) a Karel Sabina (amnestován 1857) zamýšleli vydávat od 20. ledna 1858 jako neperiodický list časopis *Svět a domov*. Policejní úřad tento krok nepovolil a zabavil programový leták časopisu. Pro oba protagonisty měl tento čin těžké a osudové důsledky, když byli 24. prosince 1857 nuceni podepsat reverz, že neuveřejní žádnou další práci bez předchozího povolení policejního ředitelství. Zúžené publikační možnosti a s tím spojené existenční obtíže vedly Sabinu ke strategiím publikování pod pseudonymy či alonymy a byly zároveň jedním z důvodů, proč roku 1859 přijal nabídku policejního ředitelství a stal se placeným konfidentem. J. V. Frič byl od srpna 1858 znovu konfinován a v březnu 1859 mu byla povolena žádost o emigraci.⁹⁴

Další omezující formou, kterou režim uplatňoval proti svým – byť jen zdánlivým – protivníkům, byl policejní dohled. Ministr vnitra Alexander Bach se obrátil již v dubnu 1850 na pražského místodržitele Mecséryho se dvěma žádostmi: aby byl pořízen soupis těch rakouských příslušníků, kteří se v posledních letech kompromitovali a unikli trestu útekem do ciziny, a aby mu byla důvěrně opatřena a zaslána pokud možno nejúplnější sbírka tiskovin všeho druhu z roku 1848. Výnosem z 19. prosince 1851 pak Bach evidenci politicky podezřelých rozšířil na všechny osoby, jež se v revolučních letech 1848–1849 kompromitovaly. Přísně důvěrné seznamy měly sestavit jednotlivé krajské úřady a policejní ředitelé v Praze. Sestavení obdobných seznamů politicky kompromitovaných osob vyžadoval v říjnu a prosinci 1852 i policejní ministr Johann Franz Kempen; tyto seznamy byly pravidelně doplňovány dalšími úředními relacemi až do roku 1865.⁹⁵ Policejnímu dohledu byla podrobena početná část kulturní, nejen literární elity (např. Josef Frič, Vilém Gabler, František Jirgl, Vincenc Vávra Haštalský, Božena Němcová, Karel Amerling). Fungoval i kolektivní dohled nad jednotlivými spolky, typický je příklad Matice české⁹⁶ či Akademického čtenářského spolku.

Policejnímu aparátu nešlo v jednotlivých tiskových procesech jen o zdokumentování opozičních aktivit, ale také o manifestaci moci a síly, o izolaci svých i domnělých protivníků, o znejistění jednotlivců i okruhu jejich přátel. Často se policejní činitelé opírali pouze o podezření či uměle vytvářené konstrukce a spoléhali na ne vždy prokazatelná udání. Tvrdě úřady zakročovaly zejména proti opozičním novinářům, proslulým z revoluce let 1848–1849, ať již se jednalo o novináře píšící česky, nebo německy.

Ke všemu sledování nestačily pochopitelně jen vlastní úřední síly, proniknout do života bytí i potenciálních nepřátel měli úřadům pomoci rovněž speciálně najatí agenti,

93) Viz případová studie Michala Charypara „Amnestovaní velezrádci. Spisovatelské podniky J. V. Friče a Karla Sabiny v letech 1854–1861“, s. 435–448.

94) Václav Žáček: *Josef Václav Frič*, Praha, Melantrich 1979, s. 116–118; K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 200–206, 215–220.

95) Petra Ševčenkova: „Edice soupisů tzv. politicky kompromitovaných pro Prahu z roku 1857. Neoabsolutistická perzekuce v Čechách ve světle úřední evidence“, *Paginae Historiae. Sborník Národního archivu* 14, Praha 2006, s. 355–481; Magdaléna Pokorná: „Společnost pod dohledem: situace po revoluci 1848“, in Milan Hlavačka (ed.): *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, sv. 2, Praha, Historický ústav AV ČR 2014, s. 109–133.

96) Jaroslav Prokeš: „Z těžké doby ‚Maticе České‘, 1850–1860. (K stoletému výročí založení ‚Maticе České‘)“, *Časopis Národního musea* 105, 1931, č. 1, s. 1–40.

konfidenti. Získávat do svých služeb agenty s lepším vzděláním i vystupováním byl trend, který se začal po revoluci prosazovat již za policejního ředitele Leopolda von Sacher-Masocha a ještě důrazněji za jeho nástupce Antona von Päumanna. Trendem byla i průběžná kontrola těchto agentů nadřízenými komisaři. Jedním z takových kvalitních agentů byl i Aaron (Albert Siegfried) Bettelheim, fungující pod krycím jménem Alexius. Byl židovského původu, měl tedy sledovat představitele pražské židovské obce. Ceněn byl ale i proto, že dokázal proniknout do „ultračeského“ prostředí. Byl to právě on, kdo rovněž udal, že v knihovně Akademického čtenářského spolku zůstalo mnoho závadných publikací. Následovala pak policejní razie a ochromení činnosti této studentské organizace. Alexius také prozradil některé spolupracovníky Lajose Kossutha a upozornil policii na haličskou tiskárnu, produkující anonymně hebrejské „nebezpečné“ knihy. Jiným agentem byl Stanislav Anton Lobosický, pocházející také z židovského prostředí a ukrývající se za pseudonymem Löwy. Pracoval jako diurnista, tedy úředník placený za den práce, ve státní účtárně v Praze. Jeho úkolem bylo informovat o anonymních pražských dopisovatelích německých novin. Díky němu se tak například dostávala pod policejní kontrolu korespondence mnoha žurnalistů a literátů z Prahy i z Čech.⁹⁷ Mezi konfidenty, kteří se měli soustředit na amnestované politické vězně a české národní hnutí obecně, patřil také chemik František Břetislav Paul, sám žalářovaný po prozrazeném májovém spiknutí. V konfidentské roli působil i na Havlíčkově pohřbu. Do služeb policie vstoupila již v roce 1854 také jeho dcera Vítězka, absolventka Amerlingova výchovného ústavu Budeč, v úřední dokumentaci zmiňovaná jako „exaltovaná“ Češka. Svou službu pro policii vykonávala mezi pražskými dámami z vlastenecké společnosti, speciálně byla ale nasazena na Boženu Němcovou, zejména v době po jejím návratu z cesty na Slovensko (1855–1856). V květnu 1856 ale zemřela a po smrti jejího otce (1861) přebrala konfidentskou štafetu v rodině její mladší sestra Kateřina, která přijala i otcovo konfidentské jméno Jakob Věrný.⁹⁸

Pod úřední dohled nespadlo pouze tištěné slovo, ale i soukromá korespondence. Právo na listovní tajemství, vyhlášené v březnu 1848 a potvrzené oktrojovanou ústavou, bylo zrušeno jejím zneplatněním silvestrovskými patenty z roku 1851. Zprvu se úřední dohled týkal především zjišťování, s kým a kdy si sledovaný vyměňuje dopisy, reorganizací z dubna 1853 byla vytvořena nová pravidla pro otvírání dopisů politicky kompromitovaných či podezřelých osob, prohlížení jejich obsahů a pořizování jejich úředních opisů, tzv. interceptů.⁹⁹ Po nastolení a upevnění nových pořádků bylo možné systém dohledu nad korespondencí poněkud uvolnit, a tak například 30. října 1853 oznamoval místodržící Mecséry pražskému policejnímu řediteli Sacher-Masochovi, že policejní úřady mají sledovat korespondenci jen těch osob, které jsou v soudním vyšetřování.¹⁰⁰ Ke zrušení černých kabinetů, institucí, které měly za úkol otvírat a prohlížet soukromé dopisy a jež byly zřizovány v hlavních městech provincií a podle potřeby i jinde, v sezóně například rovněž v lázeňských městech, však došlo až v roce 1861. Právo na listovní tajemství bylo pak definitivně zakotveno až v článku 10 říšského zákona č. 142 ze dne 21. února 1867.

97) Jiří Kuděla: „Důvěrníci, agenti a konfidenti před 150 léty“, *Dějiny a současnost* 18, 1996, č. 4, s. 14–19.

98) K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 237–242.

99) Karel Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 3, Praha, Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor archivní a spisové služby 2013, s. 118–131.

100) NA, Presidium policejního ředitelství v Praze – tajné, 1790–1881, kt. 6, sign. 214/1853/235.

Bratrstvo červeného praporu Tvrdý úřední zákrok zlikvidoval na základě udání v květnu 1853 také studentský spolek Bratrstvo červeného praporu, který reprezentovali Kašpar FASTER a Antonín Steidl. Oba mladíci byli odsouzeni k trestu smrti, zmírněnému na dvanáctileté pevnostní vězení v okovech. Postih se ovšem dotkl i Akademického gymnázia, na němž mládenci studovali: jeho ředitel Václav Kliment Klicpera byl dán do penze, vyučovacím jazykem se tu stala němčina. Událost reflektoval tehdejší student Vítězslav Hálek, který sám vedl policii zabavený studentský časopis *Varyto a lyra*:

Hlasem pevným, ale násilně pevným, v němž se časem zachvělo bolestné slovo, jakoby na srozuměnou těm, kdo rozumět umějí, četl šedý Klicpera v německé řeči přípis od ministerstva. Krátký jeho obsah byl ten, „aby se vyjma náboženství v celém vyšším gymnáziu učilo německy“. Klicpera, když přečetl, neřekl ani slova – vždyť by byl pro vnitřní pohnutí ani mluvit nemohl! Neřekl ani slova, složil osudnou listinu a tím samým krokem odešel, jako byl přišel.

My jsme zůstali všickni, jako by do školy byl hrom udeřil. Nemohli jsme se ještě ani vzpamatovat, nevěděli jsme, zda jest pravda, co jsme slyšeli, zda není. [...]

Nastalo strašlivé ticho.

V uších nám to hučelo jako přehrozná bouře. Každý z nás se mněl na vysokém moři, do něhož vztekla vichřice bije, hrozí rozdrtit velebnou loď.

Lod' ta byla naše vlast.

Zdroj: Vítězslav Hálek: „Den na konci října roku 1853 na staroměstském gymnasiu akademickém v Praze“ [1861], in Arno Linke (ed.): *Uprostřed století*, Praha, Československý spisovatel 1975, s. 153–157, zde s. 154–155.

U konfinovaného Karla Havlíčka byla sledována jeho brixenská korespondence. Tragicky se podepsalo sledování korespondence na rodině Němcových. Korespondence obou manželů byla kontrolována a zadržována v době, kdy byl Josef Němec vyšetřován v Balašských Ďarmotech v roce 1853. Právě na kritický dopis, v němž volal lékař Vilém Dušan Lambl Boženu Němcovou do Prahy, kde byl syn Hynek již v beznadějném stavu, čekali dlouho marně. Božena Němcová po obdržení zpožděné zprávy spěchala zoufalá do Prahy, ale syna mohla už jen připravit na smrt.¹⁰¹

Důsledek postihů směřujících k osobě autorů představovala rovněž autocenzura. Ojedinelé doklady o ní se nalézají především v soukromé korespondenci, jak o tom svědčí úryvek z dopisu Josefa Němce, který v době svého působení na Slovensku či v Korutanech přispíval do domácího tisku:

Ani jsem nevěděl, o čemž mam psát. Kdyby směl člověk něco o národnosti napsat, měl by to [toho, MP] dost k popsání, to by vyšly krásný věci na světlo až hrůza, tomu by se každý podívil, jak se zde se Slovinci zacházelo a posud' zachází. Proti zdejšími Slovincům byli Slováci ještě na tom velmi dobře. Majar mně toho až hrůza vypravoval a sám toho vím dost ze zkušenosti.¹⁰²

101) Srov. Božena Němcová Janu Hostivitu Huškovi 5. 11. 1853, in Božena Němcová: *Korespondence*, díl 2, 1853–1856, eds. Robert Adam, Jaroslava Janáčková, Magdaléna Pokorná, Lucie Saicová Římalová, Stanislav Wimmer, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004, s. 59–61; Magdaléna Pokorná: „Předmluva“, tamtéž, s. 7–26, zde s. 7–8, 16–17.

102) Josef Němec Boženě Němcové 30. 4. 1857, in Božena Němcová: *Korespondence*, díl 3, 1857–1858, eds. Robert Adam, Jaroslava Janáčková, Magdaléna Pokorná, Lucie Saicová Římalová, Stanislav Wimmer, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, s. 117.

Neperiodické publikace

Tisková legislativa let 1848 a 1849 vázala konfiskaci závadných spisů na rozhodnutí policejních orgánů anebo na návrh státního zastupitelství, jež musely být do tří dnů potvrzeny soudním rozhodnutím. Po potvrzení konfiskace mělo následovat předběžné vyšetřování a pak případně i soudní přelíčení proti autoru spisu.

Dodržování zákonem stanovených lhůt však úřadům přinášelo v praxi problémy. Dne 10. března 1849 tak pražské státní zastupitelství nařídilo zabavit leták *Requiem za říšský sněm* reagující na rozpuštění kroměřížského ústavodárného shromáždění s odůvodněním, že text písně na něm uvedený označoval vydání oktrojované ústavy slovem „brynda“, a s poukazem na to, že písňové texty mají na veřejné mínění prostých vrstev větší vliv než novinové články. Na konci měsíce však pražský městský soud z důvodu nedodržení zákonných podmínek konfiskaci zrušil.¹⁰³ V jiných případech soudní orgány zastavovaly tiskové procesy vůči osobám, u nichž se nepodařilo bezpečně prokázat autorství spisu.

Soudní prvek vyloučil z postihů vůči závadným neperiodickým spisům výjimečný stav vyhlášený nad Prahou a okolím, kterým přešla pravomoc zakazovat distribuci neperiodických spisů na vojenské úřady. Proklamací z 10. května 1849 si vojenské úřady dokonce nárokovaly právo předběžné cenzury neperiodických spisů, ta však v praxi nebyla uplatňována.¹⁰⁴ Nařízení z 6. července 1851, které v oblasti periodických tisků zavádělo institut úředních výstrah, umožnilo ministerstvu vnitra rovněž vynášet zákazy zahraničních periodických a neperiodických děl, a to s platností pro celé území monarchie. Příznačné je, že vedle kategorie zakázaných spisů byla v paragrafech tohoto nařízení jmenována vždy i kategorie „spisů obdobných“ (*ihnen gleichgehaltene Druckschriften*); tímto způsobem tak byl vytvářen tlak na samoregulaci jednotlivých aktérů knižní distribuce.¹⁰⁵

Tiskový řád z května 1852 pak předpokládal, že konfiskaci neperiodických spisů může vyhlásit Nejvyšší policejní úřad, v nutném případě i místodržitelství. Odvolání proti provedené konfiskaci policií podle zákona z roku 1852 mohlo být zasláno místodržitelství a dále Nejvyššímu policejnímu úřadu. Takové odvolání ale nemělo odkladný účinek. Zrušení konfiskace se mohlo dít jen politickou cestou.¹⁰⁶ Kontrola domácích tisků byla prováděna na základě povinných výtisků, předkládaných policejním úřadům nejpozději tři dny před začátkem distribuce.

V rámci policejních ředitelství větších měst (v Čechách Praha, na Moravě Brno a Olomouc, ve Slezsku Opava) byly vytvořeny knižní revizní komise, které měly na celním úřadě prohlížet knižní zásilky ze zahraničí; v případě pochybností se mohla kontrola vztahovat i na tuzemské zásilky. Po reorganizaci roku 1854 měly policejní orgány v jednotlivých hlavních městech provincií nadále provádět pouze kontrolu knižních zásilek s tím, že bližší rozhodování o obsahu závadných spisů mělo být centralizováno do knižních revizních komisí ve Vídni, Miláně a Krakově. Tímto postupem se úřední praxe přiblížila centralizaci výkonu knižních revizních úřadů v předbřeznovém období. Zakázané knihy

103) SOA v Praze, SZ, kt. 5, G4/1849.

104) „Bez povolení ouřadu vojenského se nesmí ničehož tisknouti a uveřejniti.“ – „Oznámení“, *Pražské noviny* 24, 1849, č. 85, 11. 5., s. 337.

105) „Allerunterthänigster Vortrag des treugehorsamsten Ministerrathes, betreffend einstweilige Verfügungen rücksichtlich der periodischen und ausländischen Presse“, *Wiener Zeitung* 148, 1851, č. 163, 10. 7., s. 1993–1994.

106) Karel Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, Praha, vl. n. 1927, s. 253.

měly být přitom vráceny do ciziny, knihy podezřelé zabavovány do té doby, než bude jejich obsah podrobně prozkoumán, a o případném zákazu měl posléze s definitivní platností rozhodnout Nejvyšší policejní úřad.

Seznamy zakázaných knih, jejichž rozbor podáváme níže, byly od října 1853 zveřejňovány v policejním věstníku (*Zentral-Polizei-Blatt*) vydávaném ve Vídni a distribuovány mimo jiné knihkupeckým grémiím a majitelům výpůjčních knihoven. Jako obsahové důvody pro zákaz spisu byly stanoveny názory nepřátelské trůnu, monarchistické formě vlády, státní jednotě a integritě, náboženství, veřejným mravům či základům společnosti a projevy neslučitelné se zachováním veřejného klidu a pořádku. Policejním úřadům bylo uloženo sledovat zahraniční literární provoz, například na základě oznámení nových knih, aby opatření vůči zahraničním závadným spisům mohla být uskutečněna ještě předtím, než se dostanou na rakouské území.¹⁰⁷ V případě postihu cizozemského spisu se mohl zákaz vztahovat vedle dovozu originálu i na jeho eventuální tuzemská vydání včetně překladových. Výjimky pro vlastnění zakázaných knih uděloval Nejvyšší policejní úřad, výjimečně i místodržitelství, týkaly se pouze důvěryhodných osob a ústavů za vědeckým účelem, přičemž na návrh ministra Lva Thuna nebyl postup pro udělování povolenek včleněn do samotného tiskového řádu, nýbrž pouze do jeho prováděcího předpisu.¹⁰⁸

Podle § 23 tiskového řádu z roku 1852 bylo jednoznačně trestné rozšiřování zakázaných zahraničních tiskovin vcelku i v jednotlivých částech. Otázku, jak postupovat v případě, že budou publikovány pouhé výňatky, řešil výnos Nejvyššího policejního úřadu z roku 1859. Ten jednoznačně nařizoval použít příslušný paragraf tiskového řádu v případě, že je na zakázanou tiskovinu konkrétně odkázáno anebo když je zdroj přebíraného textu zřejmý. Uvádění výňatků však mělo být tolerováno tehdy, když nebyl uveden pramen a když se „obsah zdá neúskočný“. V tomtéž místodržitelově výnosu bylo také stanoveno, že recenze na zakázané zahraniční publikace nejsou bezpodmínečně zapovězeny, ale orgány tiskového dohledu mají bedlivě sledovat, aby se tímto způsobem postihované tiskoviny nedoporučovaly, nýbrž měl být jejich obsah náležitě vyvrácen.¹⁰⁹

Co se týče školních učebnic a čítanek, zůstal i po roce 1848 monopol na jejich vydávání c. k. školnímu nakladatelství (*k. k. Schulbücherverlag*), fungujícímu tu již od roku 1777. Monopol byl uvolněn v dubnu 1850 pouze v oblasti gymnaziálních učebnic, které bylo umožněno vydávat všem nakladatelům, učebnice však musely obdržet aprobaci ministerstva kultu a vyučování, a to na základě přezkoumání rukopisu anebo hotového výtisku. I v případě učebnic a čítanek pro nižší školy byly do škol povoleny jen knihy schválené ministerskými výnosy.¹¹⁰ Učebnice pak vycházely ve vysokých nákladech i v opakovaných

107) *Instruction zur definitiven Organisierung des Bücher-Revisions-Geschäftes*, Wien, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1854.

108) K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 253–255; T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 267–271, 395–398; Z. Šimeček, J. Trávníček: *Knihy kupovati...*, cit. dílo, s. 184.

109) „Diesen Strafbestimmungen unterliegen dagegen jene Entlehnungen nicht, bei denen die Quelle nicht angegeben wird, und deren Inhalt unverfänglich erscheint.“ NA, PM, 1855–1859, kt. 481, sign. 8/4/6/20, 1859.

110) Jana Kovaříková: „Učebnice dějepisu jako nástroj formování českého historického povědomí ve druhé polovině 19. století“, in Miroslav Hroch (ed.): *Úloha historického povědomí v evropském národním hnutí v 19. století*, Praha, Univerzita Karlova 1976 (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 5), s. 71–94, zde s. 73; K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 241.

Dvanáctý červen Jana Sekavce V červnu 1849 nařídilo místodržitelství konfiskaci básně *Dvanáctý červen neb Výstraha Čechům*, která byla v posudku státního zastupitelství označena jako propagace komunistických myšlenek, a přikázalo pátrat po jejím autorovi. Zanedlouho se ukázalo, že jméno Jan Sekavec uváděné na některých exemplářích není pseudonymem, jak se úřady zprvu domnívaly, nýbrž pravým jménem mladého básníka, narozeného roku 1824 v Opočně. Počátkem července byl autor vojenskými úřady zatčen, i s pomocí udání jednoho ze synů nakladatele Václava Rodomila Krameria, který tím chtěl dosáhnout propuštění svého otce z vazby, jak se také stalo. Sekavec byl vojenskou vyšetřovací komisí obviněn z velezrady, spočívající v rozšiřování revolučních letáků a v agitaci pro připravované májové povstání. Z vazby už se nevrátil – již v době svého zatčení byl vážně nemocný a v červnu 1851 ve vojenské nemocnici zemřel.

Postava Jana Sekavce může sloužit jako příklad lidského osudu radikálně ovlivněného novými cenzurními a politickými podmínkami. Vystudovaný gymnazista, který se nějaký čas živil ve Vídni jako domácí učitel, začal hned v dubnu 1848 zasílat do *Národních novin* básně plné ostrých kritik vůči duchovenstvu, úřadům i císaři. Karel Havlíček je ovšem neotiskl, snad i kvůli jejich těžkopádné dikci a jazykovým nedostatkům. Ve stejnou dobu byl Sekavec varován vrchnostenským úřadem v Opočně, aby nadále nerozšiřoval údajně pošelilé pamflety, jinak bude uvězněn. V květnu 1848 se přestěhoval do Prahy a živil se zde vyhotovováním žádostí a soukromých dopisů pro další osoby i příležitostnou publicistickou tvorbou. Z existenčních důvodů otiskl Sekavec v prosinci 1848 i texty na oslavu nového císaře Františka Josefa I., svým vlastním politickým přesvědčením však stál autor blízko radikálně demokratickému pólu tehdejší společnosti.

Báseň *Dvanáctý červen* se mezi lednem a březnem 1849 dočkala hned tří různých vydání (jednoho z nich patrně bez vědomí samotného Sekavce). Autor v ní ostře urážel císařský majestát a plédoval pro český národ na úkor Němců („Teutonů“); ostře kritizoval armádu, duchovenstvo, úřednictvo, společenskou nerovnost a šlechtu, vzýval slavnou českou minulost a obhajoval červnové povstání roku 1848. Dílo bylo pro celou říši znovu zakázáno v roce 1853 a zákaz byl zopakován ještě v roce 1863.

Jaké Čech snášeti musel protiventství, když matky řeč chránil, pěstoval vlastenství? [...] Myslíte, Teutoni, že jen vy jste v světě, pro Čecha jarého sláva že nekvěte? [...] Kněži z kazatelny na lichvářství lají, sami na svátosti taxy ukládají. – [...] Chudý naproti, byť právo s sebou nosil a ke všemu tomu i se svědky prosil, ouřadníka krutost veždy trpce zkusil [...] Aby mocnář země právě konstituční žil pro lásku lidu, ne pro život tučný [...] Vojsko, jsouc zločinnou šlechtou zavedené, přísností přísahy ku králi klamané, [...] vojsko, jenž národ svůj před zhoubou má bránit, proti nepříteli statek, život chránit, kazilo, vraždilo a loupilo v Praze – však to šlechta zlostná někdy splatí draze!!

Zdroj: Miloslav Novotný (ed.): *Letáky z roku 1848*, Praha, ELK 1948, s. 243–258, zde s. 245, 247–249; SOA v Praze, SZ, kt. 4, G7/1849; Lydia Baštecká: „Jan Sekavec z Opočna – básník revolučních let 1848–1849“, *Orlické hory a Podorlicko* 10, 2000, s. 102–111.

vydáních a ovlivňovaly tak pochopitelně velké množství žáků. Existovaly ovšem i učebnice neoficiální, tedy úředně neschválené, které mívaly pouze lokální význam a mohly být některými učiteli doporučovány spíše jen pro domácí četbu.

Na podnět ministra kultu a vyučování Lva Thuna zpracoval nový slabikář s čítankou Karel Alois Vinařický, vzdělaný duchovní a spisovatel s dlouholetou pedagogickou praxí i zkušenostmi při tvorbě učebních pomůcek. Svůj text předložil k posouzení 31. srpna 1851. I když ministerstvo na základě odborných posudků knihu schválilo, problémy vstaly ze strany katolické církevní hierarchie, která se k textu rovněž vyjadřovala vzhledem ke svému dohledu nad obecnými školami. Obširný posudek musel Vinařický ve svém textu zohlednit a pomocí doplňků podtrhnout katolický charakter svého díla. Vinařický v tomto případě prosadil alespoň své metodické zásady (trval na hláskovací metodě) a to, aby text byl vysázen perspektivní latinkou, a ne písmem novogotickým. Vydání jeho díla se pak protáhlo až do srpna 1853.¹¹¹

Politicky citlivá byla rovněž interpretace historie rakouského císařství ve formě středoškolské učebnice. Sepsáním takové příručky pověřil ministr Lev Thun Václava Vladivoje Tomka, člena konzervativní části české společnosti. V rukopise Tomkových *Dějů monarchie rakouského*, který byl před tiskem posuzován profesorem historie na vídeňské univerzitě Albertem Jägerem i samotným Lvem Thunem, si na poslední chvíli vynutilo další úpravy pražské vojenské velitelství. Interpretační spor jednotlivých složek státní správy, který se nakonec dostal na stůl až samotnému císaři, se vedl ohledně tématu pobělohorské rekatolizace, centralizace správy za Marie Terezie a její germanizace za Josefa II. Tomek byl nucen změny navrhané vojenským velitelstvím zohlednit. Kniha byla následně přeložena do čtyř jazyků a dosáhla tak rozšíření v celé monarchii.¹¹²

Distribuce: pošta, vydavatelé a knihkupci

Tradiční součástí cenzurního systému bývalo uplatňování překážek při distribuci tiskovin. V některých případech bylo pro úřady snazší a s ohledem na reakci veřejnosti strategičtější vyřadit list z distribuce v rámci poštovního provozu od nejbližšího možného termínu (obvykle čtvrtletního) než nařídít jeho bezprostřední zákaz. Problémy s dodáváním objednaných novinových zásilek, ať již pramenily z jakýchkoli důvodů, můžeme pro sledované období doložit jen do určité míry a spíše z úředních pramenů. O to cennější je osobní svědectví, které známe z pera katusického sedláka Jana Nepomuka Krouského, švagra Karla Aloise Vinařického. Zachoval se koncept jeho stížnosti poštovnímu úředníku v Mladé Boleslavi z 16. ledna 1849, v němž se domáhal toho, aby mu docházely noviny, které předplatil 29. prosince 1848 jménem katusického čtenářského spolku, a to *Národní noviny*, *Pražský večerní list* a *Občanské noviny*, stejně jako jeden předplacený moravský list.¹¹³

Podrobná pravidla pro distribuci knih a periodického tisku stanovoval tiskový řád z 27. května 1852. Tiskopisy směly rozšiřovat pouze osoby s příslušným živnostenským

111) J. Šafránek: *Školy české*, sv. 2, cit. dílo, s. 96–99.

112) Jan Havránek: „Václav Vladivoj Tomek a rakouská cenzura“, *Dějiny a současnost* 5, 1963, č. 4, s. 38–39.

113) Jan Krouský poštovnímu úředníku Lisauovi 16. 1. 1849, in Josef Vítězslav Šimák (ed.): *Dopisování Jana Krouského a jeho přátel. Příspěvkem k dějinám našeho probuzení*, Praha, Československá akademie zemědělská 1932, s. 185–186.

Strategie Karla Havlíčka při distribuci *Ducha Národních novin* a *Epištol kutnohorských* V důsledku zmenšování publikačních možností periodických děl se Karel Havlíček začal v létě 1851 uchýlovat k formě brožur. Využít mohl skutečnosti, že na rozdíl od periodik neexistovala povinnost předkládat povinné výtisky brožur rozsáhlejších než tři tiskové archy; šlo pak vždy o to, zda se podaří rozeslat vytištěné exempláře dříve, než represivní orgány nařídí případnou konfiskaci. Ze snahy takto zabezpečit *Ducha Národních novin*, přetisk souboru úvodních článků ze zastaveného pražského periodika, přistoupil Havlíček k posílání hromadných zásilek knihy soukromým osobám. Spoléhal na ochotu místních dobrých známých. Například Aloisi Pražákovi, moravskému politikovi a budoucímu ministru, zaslal 26. května 1851 padesát výtisků knihy jako „jistotu proti zdejší konfiskaci“, neboť „z privátních rukou dle zákona konfiskovat nesmějí“. Zásilky byly navíc podány prostřednictvím pošty v Kolíně, nikoli v Kutné Hoře, kterou represivní orgány hlídaly. Kutnohorský státní zástupce přesto pokyn ke stáhnutí brožury nevydal, vzhledem k tomu, že se jednalo o doslovný přetisk dřívějších článků, které prošly bez cenzurních námitek. Teprve po delším tlaku místodržitelství podal na Havlíčka tiskovou žalobu, která však byla vrchním zemským soudem v Praze odmítnuta. V souvislosti s přípravou *Epištol kutnohorských*, knižního vydání stejnojmenného cyklu o náboženství a církevních otázkách ze *Slovanu*, nařídil ministr vnitra Alexander Bach po podnětu ministra kultu a vyučování Lva Thuna, aby pražské místodržitelství vedlo již v předstihu věc v patrnosti a neprodleně zakročilo, až brožura vyjde. Místodržitel Mecséry uložil okresnímu hejtmanovi v Kutné Hoře, aby ve spolupráci se státním zástupcem udělal vše pro zamezení distribuce *Epištol*. Včasné zabavení této brožury označil za „absolutně nutné“, protože vydání souboru článků bude mít větší dopad než jednotlivé texty. Připravil proto

oprávněním, spisovatelům vydávajícím díla vlastním nákladem byl vedle toho umožněn prodej těchto děl v jejich bytech. Veškeré formy kolportáže či inzerce tiskovin mimo samotná knihkupectví byly zakázány.

Politický život se po revoluci let 1848–1849 rozvíjet nemohl, ale pro hospodářský rozvoj se hranice postupně uvolňovaly. V platnosti zůstával knihkupecký řád z roku 1806, byť jeho výklad již byl v některých případech sporný. Z hlediska regulace podmínek pro výkon knihkupeckého povolání znamenal největší změnu až rok 1859, kdy byl vydán živnostenský řád, jenž výrazně uvolnil podmínky pro získání knihkupecké koncese. V letech 1861–1862 tak bylo v Čechách uděleno hned 45 nových koncesí.¹¹⁴ Koncesovanými zůstaly všechny živnosti, které měly za předmět své činnosti rozmnožování literárních nebo uměleckých děl mechanickou či chemickou cestou nebo obchod s nimi, tzn. tiskárny knih, mědirytin, dále obchod s knihami, uměleckými předměty a muzikáliemi, ale také půjčovny tiskovin a čtenářské společnosti.¹¹⁵

Politické poměry po revoluci komplikovaly situaci knihkupců a nakladatelů konfiskacemi a zákazy. Úřady se zabývaly podněty z důvodů ideových, bezpečnostních, ale i ekonomických, dotýkajících se živnostenské svobody. V době výjimečného stavu, který v Praze platil až do září 1853, probíhala příslušná jednání v případě přestupků mezi pražským vojenským velitelstvím (hrabě Eduard Clam-Gallas), místodržitelstvím (svobodný pán Karl Mecséry von Tsoor) a městským hejtmanem, tedy šéfem policie (Leopold von

114) K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 244.

115) „Kaiserliches Patent vom 20. Dezember 1859, womit eine Gewerbe-Ordnung für den ganzen Umfang des Reiches, mit Ausnahme der venetianischen Verwaltungsgebietes und der Militärgrenze, erlassen, und vom 1. Mai 1860 angefangen in Wirksamkeit gesetzt wird“, *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich* 1859, s. 619–650, č. 227 ř. z.

již s předstihem pasáž z časopiseckého vydání, která by mohla sloužit jako zákonný podklad pro konfiskaci knižního výtisku. Havlíček pak v neděli 6. července a v bezprostředně následujících dnech rozeslal opět z Kolína, ne z Kutné Hory, 200 balíčků s výtisky *Epištol* svým osobním přátelům a důvěrníkům, kteří se měli postarat o další distribuci. Vzhledem k velkému zájmu o prenumeraci začal ihned s tiskem druhého vydání. Konfiskace byla nařízena až 17. července, přičemž po prohlídce v tiskárně byly za asistence četnictva zabaveny roztištěné exempláře druhého vydání.

Následujícího dne proběhla i domovní prohlídka v Havlíčkově bytě, úřady však teprve nyní zjistily, že první vydání *Epištol* již bylo rozesláno. Ihned poté nařídilo místodržitelství přísné stíhání kolportérů a agentů. Havlíček zpravil veřejnost o konfiskaci na stránkách *Slovana* ve dnech 20., 27. a 31. července s upozorněním, že podle § 40 tiskového zákona nesmí být žádný, třeba i vydavateli konfiskovaný spis odňat soukromým osobám, které drží výtisk pro vlastní potřebu. Vyložil svým čtenářům, že se tedy se svým výtiskem nemusí ani skrývat.

Ve svém *Slovanu* z 31. července v článku *Pozorovatel politický* se poté ironicky ptal, co je to za vládu, když se „obávati musí malé knížečky“, a dodal přitom, že se tak úřady postaraly vlastně o rozšíření *Epištol*: výtisk, který se prodával za 6–7 krejcarů, se prý nyní kupuje za 1 zlatý a obsah se leckde pilně opisuje.

Zdroj: Karel Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, Praha, Ministerstvo vnitra České republiky, Odbor archivní a spisové služby 2013, s. 327–347; Jan Troníček: „Persekuce Karla Havlíčka Borovského v pobřežnovém Rakousku“, *Časopis Matice moravské* 70, 1951, s. 49–79, zde s. 70–74; Josef Kočí: „Pronásledování Havlíčkových brožur v roce 1851“, *Slovanský přehled* 60, 1974, č. 1, s. 8–23; [Karel Havlíček]: „Pozorovatel politický“, *Slovan* 2, 1851, č. 55, 3. 8., s. 191–195.

Sacher-Masoch), a pražským purkmistrem (Václav Vaňka). Jeden z případů se roku 1851 týkal udání pražského knihkupeckého grémia na nepovolené obchodníky s knihami. Po nařízených prohlídkách byly u knihvazačů Bedřicha Stýbla a Johanna Tauřimského objeveny velké zásoby knih, k jejichž prodeji dotyční neměli povolení, vesměs nezavadných (snáře apod.), některé z nich byly přesto označeny za „politicky povážlivé“. Takovou byla *Košutova nevěsta* a *Demokrati a jejich tajnosti* od Antonína Františka Žaluda Vysokomýtského. Knihtiskaři byli pokutováni, všechny výtisky obou knih byly zabaveny. Naproti tomu vyšetřování Václava Hanky, jenž byl dalším cílem udání etablovaných knihkupců, k postihu nevedlo; ukázalo se totiž, že autor prodává pouze plody své vydavatelské činnosti, k čemuž měl podle platného knihkupeckého řádu oprávnění.¹¹⁶

Dne 13. září 1850 bylo nahlášeno, že ve výkladu pražského knihkupectví Medau visí portrét poslance frankfurtského parlamentu Roberta Bluma, popraveného jako revolucionáře po porážce vídeňského říjnového povstání, což bylo vnímáno jako adorace revolučních vůdců. Portrét byl odstraněn, při následné prohlídce knihkupectví hned 14. září bylo zabaveno dalších deset těchto Blumových portrétů a celá věc byla předána k úřednímu jednání vojenské vyšetřovací komisi na Hradě.¹¹⁷ Jiné vyšetřování doprovedilo vojenské velitelství stížností na pražské knihkupce, kteří dováželi „revoluční“ knihy. Konkrétně úřad uváděl německy psanou brožuru Aloise Carla Wiesnera *Die politischen Bestrebungen der Südslaven in Oesterreich*, psanou údajně v Bakuninově duchu, *Gedichte* Georga Herwegha a brožuru *Christus und der Pabst oder das Evangelium*. Vojenské velitelství tento případ využilo k obecnější kritice pražských knihkupců, kteří se prý vymlouvali, že si „povážlivé“

116) NA, PGT, 1849–1852, kt. 3, sign. B 35, 1851.

117) NA, PPŘ, 1848–1851, kt. 147, sign. M-e 21, 1850.

knihy neobjednávají, že jim je jejich zahraniční partneři přikládají do balíků k objednanému zboží sami. Navrhovalo proto v těchto případech zavést s provinilci řízení podle vojenského práva. Místodržitelství souhlasilo s návrhem provádět pravidelné přísné revize, argumentovalo však, že by bylo možné projednávat před vojenským soudem přečiny knihkupců jen tehdy, kdyby zboží aktivně objednali, vložili a rozšiřovali. Rozhodnutí vojenského velitelství by bylo podle místodržitelství příliš přísné a především by poškozovalo obchod. Stanovisko našlo oporu zřejmě i u samotného ministra vnitra Alexandra

Ignác Leopold Kober Případ průbojného tábořského nakladatele Ignáce Leopolda Kobera je pro padesátá léta v mnoha směrech typický. Kober začal své nakladatelské působení roku 1846 v Táboře, sídle okresního i krajského úřadu, kde mohl těžit ze spolupráce s Hermannem Markgrafem, majitelem knihkupecké licence, i s místní filiálkou jindřichohradecké tiskárny Aloise Josefa Landfrase. Svou nabídku profiloval vydáváním edice soudobých německých próz *Album*. Knihovna německých původních románů od nejoblíbenějších spisovatelů (*Album für Welt und Leben*, později *Album. Bibliothek deutscher Originalromane der beliebtesten Schriftsteller*). V ní německy čtoucím čtenářům v Čechách mimo jiné poprvé představil dílo Karla Herloßsohna. V návaznosti na zvýšený zájem o česky tištěné texty koncipoval projekt vydávání analogického alba i pro česky čtoucí veřejnost. V letech 1852–1853 se snažil vydat sebrané spisy J. K. Tyla, čímž by autorovi pomohl v jeho existenční tísní. Tento záměr se však nepodařilo uskutečnit kvůli policejnímu zákroku poté, co byl zakázán Koberem vydaný román Eduarda Breiera *Wien und Rom. Sittenroman aus der Zeit Kaiser Josef des Zweiten*. Tehdy byl Kober také vyšetřován s ohledem na svou opoziční žurnalistickou aktivitu v revolučních letech. I když se mu podařilo přestat nařízenou policejní konfiskací své osobní knihovny, doplatil na to, že své publikace rozšiřoval nepovoleným podomním obchodem, tedy kolportáží, a že k nakladatelskému působení neměl pro svou osobu licenci. Koberovi byl proto uložena zákaz nakladatelské činnosti, neúspěšná byla i jeho osobní cesta do Vídně ve snaze rozhodnutí zvrátit. Přestěhoval se do Prahy, kde působil jako knihkupec, a roku 1856 se mu podařilo získat plnohodnotnou nakladatelskou koncesi.

Díky němu pak byla česky psaná literatura brzy obohacena o mnohé počiny, zahrnující jak vydávání sebraných spisů literátů předcházející generace, tak *Slovník naučný*, sen několika vlasteneckých generací. Vydáním naučného slovníku, jehož ideovým vzorem byly slovníky Brockhausovy, se měla česká kultura vyrovnat kultuře vyspělých evropských národů. Redaktorem slovníku se stal zpočátku F. L. Rieger, později jej doplnil a nakonec i vystřídal Jakub Malý. Smlouva z 20. dubna 1858, která ošetřovala autorské, majetkoprávní i technické záležitosti, se věnovala také záležitostem regulace, jistě na základě dobové zkušenosti s úředními postihy Meyerova konverzačního lexikonu:

Ovšem je redakci vůbec volno články co do počtu, obsahu a rozsáhlosti dle svého uznání a potřeb národa českého uspořádati. Redaktor však bude k tomu hledět, aby všechny články v otázkách politických, sociálních a náboženských jednající udržel v povaze vážné a objektivní, a je hotov místa, kteráž by c. k. zákonům o tisku snad za odporna uznána byla, na žádost nakladatele buď vynechat, změnit nebo změnit dáti.

Pro úspěch vydávání díla však mělo význam především Koberovo neoficiální jednání s vídeňským Nejvyšším policejním úřadem, při kterém dostal ubezpečení, že dílo nebude cenzurně postihováno, bude-li se držet „objektivního“ způsobu výkladu.

Zdroj: Josef Zumr: „Táborská léta nakladatele Ignáce Leopolda Kobera“, *Táborský archiv* 15, 2011, s. 103–122; Karel Dobeš: „Tylový poslední literární naděje“, *Jihočeský sborník historický* 25, 1956, č. 3, s. 76–90; Josef Miroslav Hovorka: *Dějiny Gremia knihkupcův a nakladatelův pražských. Na základě archivních pramenů gremiálních*, Praha, Gremium knihkupcův a nakladatelův pražských 1921, s. 83–85; Robert Sak: *Rieger. Příběh Čecha devatenáctého věku*, Semily, Městský úřad Semily 1993, s. 126; LA PNP, Ignác Leopold Kober, nakladatelská smlouva s F. L. Riegerem.

Bacha a vojenské velitelství od svých návrhů, jak tyto knihkupce postihovat, muselo ustoupit.¹¹⁸

I v jiných případech máme zdokumentovanou snahu státních orgánů vedoucí k větší zodpovědnosti knihkupců za prodávané publikace. Vídeňská městská komandatura zakazovala knihkupcům prodávat díla nebezpečná státnímu zřízení či porušující veřejnou mravnost i v případě, že nebyla explicitně zakázána. V lednu 1851 tak byli čtyři vídeňští knihkupci odsouzeni za prodej nezakázaného, avšak přesto „státu nebezpečného“ kalendáře *Der Lumpensammler* k trestům vězení od deseti dnů do tří týdnů.¹¹⁹

Jednotliví pražští knihkupci se v zájmu svého podnikání museli vyrovnávat s policejními zásahy a mnohdy bránili svou prosperitu. Grémium pražských knihkupců hájilo v tomto směru ekonomické zájmy svých členů. Poukazovalo na průběžné ničení pražského knižního obchodu a poškozování samotných knihkupců. Konkrétně se například pokoušelo v korespondenci s vojenským velitelstvím zjistit, kdo převezme finanční odpovědnost za zabavené (a již abonenty předplacené) dílo *Mein Leben und Wirken in Ungarn* od Arthura Görgeye, uherského revolučního generála, který se u Világoše v srpnu 1849 vzdal s celou armádou Rusům. Analogickou situaci vyvolalo také, když bylo zabaveno pokračování Meyerova encyklopedického díla *Das große Conversations-Lexicon für die gebildeten Stände* počátkem roku 1853. Lexikonu už totiž vyšlo na čtyři sta sešitů a mělo vyjít dalších osmdesát. Dovoz těchto dalších svazků byl zakázán kvůli heslu pojednávajícímu o rakouských poměrech. Grémium pražských knihkupců důrazně žádalo o změnu tohoto rozhodnutí, protože uskutečnění zakazu by přineslo velkou ekonomickou pohromu pro knihkupce. Knihkupec Karel André, který stál v čele grémia, se ve svém dopise z 30. dubna 1852 zase dovolával toho, aby knižní revizní komise v Praze pracovala po celý týden, tedy i v úterý a v pátek, aby mohla ze zahraničí dovážené knihy rychle posoudit a objednané knihy se bez zbytečného prodlení dostávaly ke svým abonentům.¹²⁰

V průběhu sledovaných let byly tedy úřady nuceny se vyrovnávat i s těmito kauzami, které ukázaly na rozpor mezi hospodářskými prioritami a policejními nařízeními represivního charakteru. Pražští nakladatelé (např. Hermann Dominicus, Heinrich Mercy, Anton Kronberger, Friedrich Johann Ehrlich), ale i mimopražští, například knihkupec Josef Hamann z Litoměřic, se také nikoli výjimečně obraceli na Nejvyšší policejní úřad do Vídně se žádostí, aby dostali náhradu za zabavené zboží.¹²¹

Knihovny a jejich čtenáři

Vlastnictví knih, zřizování knihoven a motivace k četbě byly vždy důležitými argumenty v obecně prosazované snaze české vzdělané společnosti po šíření osvěty. K péči o soukromé či veřejné knihovny vybízely tradičně mnohé články, např. J. K. Tyla, Karla Havlíčka i *Hospodářských novin* redigovaných Filipem Stanislavem Kodýmem:

118) NA, PGT, 1849–1852, kt. 3, sign. B 42, 1851.

119) N. Bachleitner, F. M. Eybl, E. Fischer: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, cit. dílo, s. 165–166.

120) Josef Miroslav Hovorka: *Dějiny Gremia knihkupcův a nakladatelů pražských. Na základě archivních pramenů gremiálních*, Praha, Grémium knihkupcův a nakladatelů pražských 1921.

121) NA, PM, 1855–1859, kt. 482, sign. 8/4/11/2, 1855, 1858.

Proto volám: jenom knihovny v obcích zakládejte! Nemyslete, že jenom pluh a brány jsou nástroje k náležitému vzdělávání pole: též obecní knihovny jsou nástroji takovými – ano nástroji nejprvnějšími i nejužitečnějšími, sloužícími k dokonalému řízení hospodářství a k vedení řemesel.¹²²

V dalších příspěvcích vyzývajících k nákupu knih využíval redaktor tradiční argument, že s knihou v ruce nepropadne nikdo karetním hrám a jiným pokušením, a otiskoval zprávy svých čtenářů o tom, jak fungují knihovny v místě jejich bydliště.¹²³

Podobně jako se tradičně objevovaly výzvy na podporu knihoven, byly čtenářské společnosti a půjčovny knih s nemenší pravidelností úředně sledovány. Provoz komerčních půjčoven knih byl regulován prozatímním nařízením ze 14. února 1849, na jehož základě mohly být půjčovny zřizovány pouze v místech, kde sídlil zeměpanský úřad. Uchazeči se museli těšit veřejné důvěře a být literárně vzdělaní. Povolení k jejich provozu udělovaly zemské úřady a průběžně na ně dohlížely politické a policejní orgány.¹²⁴ V případě vlastenecky orientovaného kněze Františka Josefa Řezáče narážela snaha o zřizování školních knihoven, jak dokazuje případová studie, na úřední problémy, jinde byly výzvy k zakládání knihoven tolerovány.¹²⁵

Úřední perzekuce institucionálních knihoven dokumentuje případ Akademického čtenářského spolku, který po svém založení v lednu 1849 fungoval jako „řečnický a čtenářský“. Podle úřadů se odklonil od svého určení a sledoval politické proslovanské tendence. Přitěžilo také bylo, že v jeho čele stál „známý Slavoman“ Ignác Jan Hanuš. Spolek byl vnímán jako potenciální místo pro setkávání bývalých i soudobých oponentů současných pořádků, proto byl také úředně hlídán politickým komisařem. I když se v hlášeních objevila informace jen o tom, že „exaltovaní“ jsou pouze dva členové spolku, Ludwig Aull a Jan Palacký, pozornost úřadů přetrvávala.¹²⁶ Sledovány byly i čtenářské společnosti v mimopražských centrech, do pozornosti úřadů se tak dostali například vedoucí představitelé čtenářské besedy nazvané Tříkrálová čtenářská společnost, založené v Polné, významném místním vlasteneckém centru.¹²⁷ Zpráva okresního hejtmanství ze Šluknova zase uváděla, že bývalý továrník Josef Fischer von Röslerstamm, v současné době pobývajícím ve Vídni, zasílá do svého rodiště Mikulášovic tamnímu barvíři Josefu Kreibichovi proticírkevní spisy, z nichž pak ten předčítá o sobotách a nedělích večer v hostinci.¹²⁸

Obdobně jako v předbřeznovém období reguloval neoabsolutistický režim záležitosti knižních pozůstalostí, zvláště v případě kněží a dalších osob, které neměly přímé dědice,

122) Josef Patočka: „Zakládejte knihovny“, *Hospodářské noviny* 11, 1860, č. 14, s. 107–108, zde s. 107.

123) U. A.: „O čtení českých hospodářských knih“, *Hospodářské noviny* 7, 1856, č. 17, s. 134.

124) K. Nosovský: *Knihopisná nauka a vývoj knihkupectví československého*, cit. dílo, s. 247, 254.

125) Viz případová studie Magdalény Pokorné „Dobře zvolená a účelně vedená četba působí nanejvýš povzbudivě“. Konflikty Františka Josefa Řezáče kvůli zakládání knihoven a jejich navrhovanému obsahu“, s. 463–475.

126) „[...] der als Slavomane bekannte Dr. und Professor Hanusch“; „Es sind vorzüglich nur die beiden Ausschußmitglieder Student Aull und Dor Palacký junior exaltirte der radikalen Partei angehörnde Leute“. NA, PGT, 1849–1852, kt. 20, sign. P 56, 1851.

127) NA, PGT, 1849–1852, kt. 20, sign. P 77, 1852.

128) NA, PGT, 1849–1852, kt. 6, sign. F 36, 1851.

nebo u veřejných dražeb.¹²⁹ V určitých případech však úřední orgány zasahovaly i do sféry soukromého vlastnictví žijících osob. Podle vyhlášky zemského velitele v Čechách z 8. března 1852 bylo na územích s platným výjimečným stavem zakázáno držení revolučních či vládě nepřátelských proklamací i jiných písemností, a to pod trestem vězení v délce jednoho měsíce až jednoho roku. Už předtím však vojenský soud trestal za soukromé držení exempláře Havlíčkova *Slovana*, jehož distribuce byla v Praze po dobu trvání stavu obležení zakázána.¹³⁰ Vlastnictví zakázaných textů se mohlo stát přitěžující okolností zvláště u osob, které samy byly politicky kompromitovány. Problémy kvůli obsahu své knihovny tak měl i manžel Boženy Němcové Josef Němec v době, kdy byl konfinován ve svém tehdejší úředním působišti v Balašských Ďarmotech. Úředníci za četnické asistence zabavili nejen jeho korespondenci včetně dopisů od ženy z Prahy a svazek Palackého *Dějín*, ale především Havlíčkovu podobiznu, Arnoldův spisek o Lajosi Kossuthovi, francouzský text *Marseillaisy* a dvě pistole. Němec sám se později divil: „Ale až podnes mně zůstane hádankou, jak se mohlo při vši té přísnosti a bedlivosti státi, že ušel konfiskaci jeden celý ročník Havlíčkova *Slovana*, který v prádelníku docela otevřeném ležel.“¹³¹ S budováním své knihovny musel po návratu do Prahy v únoru 1858 znovu začít také Vojta Náprstek, protože po jeho útěku do Ameriky v říjnu 1848 jeho matka z obav před policejní perzekucí zcela zničila jeho stávající knihovnu čítající na dvě stě svazků.¹³²

Do centra pozornosti úřadů se kvůli svým osobním knihovnám dostávali i učitelé, zvláště když z nich čerpali pro školní výuku, ale neuzavírali je ani před dalšími případnými zájmy. Například prohlídka u učitele Josefa Pečeného v Hloubětíně proběhla na základě udání, že učil své žáky zpívat radikální písně, jichž prý má celou sbírku. Podezření se sice nepodařilo potvrdit, ale už samotná skutečnost, že učitel ve své knihovně tyto písně měl, byla důvodem pro jejich konfiskaci a učitelovo čtrnáctidenní uvěznění.¹³³ Z mnoha podobných případů tu připomeňme i další, kdy zemské vojenské velitelství zprostředkovalo pražskému místodržitelství dne 14. června 1852 anonymní udání na učitele Čermáka z Podmokel z křivoklátského panství.¹³⁴ Soupisy obou učitelských knihoven můžeme vnímat jako zrcadlo smýšlení dobově politicky vyhraněných osobností. V hloubětínské knihovně nechyběl Sabinův politický spis *Tábor, jiskry časové* z roku 1849, svazky Havlíčkova *Slovana* či časopisu *Svornost a Sedlských novin*, jednotlivé revoluční písně (mj. *Český lev*, pocházející patrně z pera Jana Sekavce, či oslavná píseň na Prahu od Václava Jaromíra Picka), zpěvníky národních a revolučních písní (např. *Marseillaisa*), ale i písně polské a jihoslovan-ské, populární dějepisná příručka *Děje husitů*, která vyšla pod jménem Emanuela Arnolda (vlastním autorem byl však patrně Karel Sabina), nebo dobové letáky. Úředníci našli také rukou psané a blíže neurčené koncepty, například texty začínající slovy „Pane, sešli požeh-nání na zem naši svobodou“ či „Ó, Čechie nešťastná“.¹³⁵ Na Křivoklátsku upozornili také na

129) Pravoslav Kneidl: „Havlíčková knihovna“, *Sborník Národního musea v Praze. Řada C - Literární historie* 2, 1957, č. 3/4, s. 53–98, soupis knih na s. 96.

130) J. Lepšík: *Stavy obležení v Čechách*, cit. dílo, s. 36, 40, 42.

131) Josef Němec: „Upomínky starého vlastence“, *Světobzor* 4, 1870, č. 26–27, s. 207, 213–214, zde s. 214.

132) Milena Secká: *Vojta Náprstek. Vlastenec - sběratel - mecenáš*, Praha, Vyšehrad - Národní muzeum 2011, s. 90–93.

133) NA, PM, 1850–1854, kt. 71, sign. 6/13/1.

134) NA, PM, 1850–1854, kt. 179, sign. 10/4/6.

135) NA, PM, 1850–1854, kt. 71, sign. 6/13/1.

Slovana a na zmíněné *Děje husitů*, ale i na mnoho rukopisů, na písně, zaznamenané pomocí incipitů, dále na Sueova *Věčného žida* a příležitostné brožury (např. *Řeč o lásce k vlasti* z roku 1844 či *Slovo včas o vlastenectví, o češtině a o národu českoslovanském, s ohledem na Spolek německý, zvláště celní*, vydané v Lipsku roku 1845); za zaznamenání úředníkům stál i *Svatováclavský kalendář* z let 1849–1851 či *Poutník* z revolučního roku 1848.

V padesátých letech bylo přitěžující okolností vlastnění a zejména rozšiřování Havlíčkových děl, jak vypovídají dochované úřední doklady. Před vyšetřovací komisi se tak koncem července 1851 dostal obchodník plátnem Schlesinger z Ústí nad Orlicí, kterého úřady již znaly jako agitátora z roku 1848.¹³⁶ Lékárnický příručí z Liberce Karel Bayer na sebe upozornil veřejnou propagací Havlíčkova díla, a když u něj při domovní prohlídce byl nalezen jak *Slovan*, tak *Duch Národních novin*, byl rovněž postaven před vojenský soud. Také ve Vídni byla u šesti šířitelů *Epištol* provedena 4. srpna 1851 domovní prohlídka. Jeden truhlář z Běchovic byl podezřelý z šíření Havlíčkových *Epištol kutnohorských* do Prahy, v jeho případě bylo ale vyšetřování uzavřeno s negativním výsledkem.¹³⁷ Udání pro účast na rozšiřování Havlíčkových brožur přišlo i na kaplana Františka Becka, znásobeno bylo ještě tím, že v Mříčné založil náboženský a „politicky nebezpečný“ spolek.¹³⁸

Přístup k textům však nebyl limitován jen možnostmi publikování a distribuce. I samotná četba se dlouho lišila nejen podle sociální příslušnosti čtenářů, jejich finančních možností, dosaženého vzdělání, věku, ale i podle pohlaví. V případě žen byl okruh četby ovlivněn nejen obecně platnými úředními předpisy, ale i prostředím, v němž vyrůstaly. I v relativně zámožných rodinách panovalo přesvědčení, že četba je mařením času, že odvádí od práce, že tak vede k zahálce a uvádí dívčí mysl do nebezpečného snění.¹³⁹ Takovou zkušenost popsala ve své vzpomínce na školní léta *Dopisy o vychování ženské mládeže české* Karolina Světlá v roce 1859.¹⁴⁰

Mladé dívky omezovaly v četbě výchovné zásady v rodině, provdané ženy pak limitovaly povinnosti v domácnosti. Osobních svědectví v tomto směru se zachovalo poskrovnu, prozrazuje je ovšem také korespondence sester Rottových. „Tážeš se mne, co čtu a píšu? Krátká odpověď zní: Nic a nic! – Knih jsem se ještě nedotkla, večer nesmím, Mužáček by při svíci neusnul, a vedle v pokoji se bojím myši, a ve dne nemám kdy.“¹⁴¹ Ke knížce se mohly ženy obecně uchýlit pouze ve vzácných chvílkách po práci nebo se jim knížka mohla stát útočištěm při nemoci či po úrazu: „Má noha je mi příjemnou výmluvou, nemusím žádné vizity dělat, čtu Viktora Hugona.“¹⁴²

136) K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, cit. dílo, s. 343.

137) NA, PGT, 1849–1852, kt. 24, sign. St 25, 1851.

138) NA, PGT, 1849–1852, kt. 3, sign. B 57, 1852. Srov. dále František Kutnar: „Studentstvo v politickém životě doby Bachova absolutismu“, *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 10/1, 1969, s. 49–94, zde s. 67.

139) Milena Lenderová, Tomáš Jiránek, Marie Macková: *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha, Karolinum 2009, s. 328–346.

140) Karolina Světlá: „Dopisy o vychování ženské mládeže české“, in táž: *Z literárního soukromí*, díl 1, *Vzpomínky, Paměti. Literární dokumenty*, Vybrané spisy Karoliny Světlé, sv. 7, ed. Josef Špičák, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1959, s. 395–430.

141) Karolina Světlá Sofii Podlipské 20. 8. 1860, in Karolina Světlá: *Z literárního soukromí*, díl 2, *Korespondence*, Vybrané spisy Karoliny Světlé, sv. 8, ed. Josef Špičák, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1959, s. 93.

142) Karolina Světlá Sofii Podlipské 17. 8. 1859, tamtéž, s. 72.

Církevní cenzura

I po březnu 1848 zůstala zachována předběžná cenzura biskupských a arcibiskupských konzistoří v případě spisů s církevní tematikou, netvořila však už integrální součást cenzurního řízení, a státní aparát tak nedbal na její vykonávání. Církevní orgány se ovšem samy zajímaly o soudobé dění a snažily se ovlivnit veřejnost.

V době, kdy probíhala jednání o reintegraci katolické církve do rakouského státního organismu jako jeho podstatné složky,¹⁴³ se představitelé církevní hierarchie snažili využívat svého vlivu a regulovat četbu v oblasti své působnosti i bez přímého posvěcení státních orgánů. Brněnský biskup Antonín Arnošt hrabě Schaffgotsche zapověděl oběžníkem z července 1849 kněžím ze své diecéze četbu Havlíčkových *Národních novin*, obdobným způsobem pak v únoru 1851 svému kněžstvu naopak doporučil rozšiřovat provládní *Vídeňský deník*.¹⁴⁴ Na konci téhož roku zakázal kněžím své diecéze účast v Moravské národní jednotě, národně a liberálně zaměřeném spolku vydávajícím české kalendáře (*Beseda*) a knihy. Pražská arcibiskupská konzistoř upozorňovala místodržitelství na potenciálně závadné spisy.

V ojedinělých případech se mohly názory státních a církevních cenzurních orgánů dostávat do rozporů. Časopis *Katholisches Blatt aus Mähren* tak byl v červnu 1851 konfiskován pro článek, v němž byl redaktorem kritizován postup úřadů při pohřbu „nevěřce“ Dusila na katolickém hřbitově ve východočeském Novém Hrádku, vynuceném proti vůli tamního katolického obyvatelstva.¹⁴⁵ Dne 12. ledna 1852 upozornil hradčanský policejní komisař na sbírku školních písní *Zpěvník pro mládež československou* s tím, že jej nalezl vystavený v pražské farní škole. Žádal, aby byl konfiskován, čemuž místodržitel hned 21. ledna vyhověl a zakázal jeho využívání v národních školách. Královéhradecká konzistoř, která zpěvník v rukopisu schválila, se ale proti rozhodnutí bránila a v této věci se obrátila na pražské místodržitelství. Jak se ukázalo, konzistoř schválila zpěvník roku 1849 v tehdy předložené podobě, s jeho další verzí publikovanou v Praze u Pospíšila v roce 1850 již do úředního styku nepřišla. Do ní byly, jak konzistoř upozornila, vloženy některé nové písně. Celkem šlo o šest textů: *Kde domov můj?* (text nebyl totožný s dnešní hymnou), *Na lípu*, *Na Labe*, *Národní píseň* a ve dvou verzích píseň *Vlastenec*. V jedné ze slok *Národní písně* zaznělo:

Cenu ústavy uznává, / Ó nech šetří na hlas náš, / S národy nech sdílí práva, / V národní nech doufá stráž! / Nech si rovni, milí Jemu / Jsou Vlach, Maďar, Němec, Čech, / K spolku patří bratrskému / a On jasný otec všech.¹⁴⁶

143) Srov. O. Urban: *Česká společnost 1848–1918*, cit. dílo, s. 113–116.

144) Srov. J. Rataj: „Úloha Vídeňského deníku“, cit. dílo, s. 89; H. B. [= Karel Havlíček]: [„Po zdejších novinách...“], *Národní noviny* 2, 1849, č. 158, 22. 7., s. 627.

145) NA, PGT, 1849–1852, kt. 14, sign. K 64, 1851. Za zprávu o téže události bylo konfiskováno i 27. číslo Havlíčkova *Slovana*, tento list si však novohrádecké události zvolil jako příklad pro kritiku konfesijní nesnášenlivosti, srov. K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, cit. dílo, s. 294.

146) *Zpěvník pro mládež československou*, složen od kněze Pant. Neumanna, nápěvy opatřen od Františka Kavána a Josefa Procházky, Praha, Jaroslav Pospíšil 1850, s. 95.

Místodržitelství se k záležitosti vyjádřilo již 2. února 1852 a potvrdilo, že zákaz se týkal jen zpěvníku vydaného v roce 1850. Povolilo ho tedy s tím, že není důvod, proč by zpěvník nemohl dále sloužit, bude-li v něm oněch šest písní vynecháno nebo nahrazeno.¹⁴⁷

Zakončení snah katolické církve o novou organizaci náboženských poměrů v rakouském císařství představoval konkordát, mezistátní smlouva se Svatým stolcem, uzavřená 18. srpna a zveřejněná formou císařského patentu 5. listopadu 1855, jenž řešil práva a další záležitosti týkající se katolické církve v Rakousku. Na základě znění jeho devátého článku měli mít arcibiskupové, biskupové a všichni ordináři právo zasáhnout také proti tisku, který považovali za škodlivý pro náboženství a obecnou mravnost. Měli právo taková díla označit za zavrženíhodná a bránit věřícím, aby je mohli číst. Vláda se pak zavazovala, že zamezí všemi odpovídajícími prostředky tomu, aby se takové tisky v říši šířily. Výklad příslušného článku však v praxi narazil na nejasnosti. Poté, co milánský arcibiskup vyhlásil, že od nynějška má být každá kniha v Lombardii tištěna teprve na základě předběžné cenzury církevních úřadů, vydala rakouská vláda stanovisko, že provinciální orgány mají sice přisuzovat mínění biskupů velkou váhu, nemají se však stát pouhými vykonavateli církevních výnosů. Zamítnut byl rovněž další návrh italských biskupů, aby se zakázalo inzerovat a vystavovat ve výkladních skříních knihy, které jsou uvedeny ve vatikánském indexu prohibít.¹⁴⁸

147) NA, PM, 1850–1854, kt. 71, sign. 6/5/4.

148) T. Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*, cit. dílo, s. 362–363; Heinrich Franz Reusch: *Der Index der verbotenen Bücher. Ein Beitrag zur Kirchen- und Literaturgeschichte*, sv. 2, Bonn, Max Cohen & Sohn 1885, s. 904–905.

Seznamy zakázaných titulů

Analýza seznamů zakázaných knih, které pro úřední potřebu registrovaly jednotlivé výnosy místodržitelství, ministerstva vnitra a Nejvyššího policejního úřadu, může podat přehled o obsahových preferencích neoabsolutistické cenzury. V Archivu Národní knihovny v Praze je zachován *Chronologicko-abecední seznam tisků zakázaných v monarchii*, který se odvolává na císařské nařízení ministerstva vnitra ze dne 6. července 1851 a tiskový řád z 27. května 1852 a registruje abecedně zákazy do prosince 1852.¹⁴⁹ Od října 1853 do února 1863 vycházely v rámci policejního věstníku *Zentral-Polizei-Blatt* s nepravidelnou periodicitou soupisy zakázaných titulů pod názvem *Verfügungen über Druckschriften*; jejich konvolut je uchován, byť v nekompletní podobě, ve Vědecké knihovně v Olomouci a v Bavorské státní knihovně v Mnichově a zaznamenává zákazy publikací vydaných mimo území monarchie. Obsahují dvě řady – jednak zákazy vynášené Nejvyšším policejním úřadem (v případě periodik doprovázené odnětím poštovního debitu, tedy vyloučením z poštovní přepravy), jednak „námitky“ (*Beanständigungen*), které byly vynášeny vůči titulům, jež dosud nebyly v Rakousku distribuovány, a které opravňovaly knižní revizní komise anebo zemská místodržitelství tyto spisy v případě jejich výskytu zabavit. V pražském Národním archivu jsou zachovány seznamy konfiskovaných prací, které pro pražské místodržitelství zpracovalo zdejší policejní ředitelství; zahrnují sto zákazů z období ledna 1854 až srpna 1855 a čtyřicet osm položek z období srpna 1855 až září 1858.¹⁵⁰ V samostatné knize je dále uchován souhrnný dobový rejstřík zakázaných publikací, který zákazy domácí i zahraniční provenience třídí podle názvů děl i podle jmen autorů.¹⁵¹

Přestože byly právní účinky jednotlivých seznamů v detailech odlišné, umožňuje jejich souhrnná analýza podat přehled o literární produkci, která se ocitala v rozporu s dobovými cenzurními normami. Badatelské využití těchto seznamů ovšem ztěžuje fakt, že důvody pro zákaz v nich nebyly uvedeny, lze je tedy pouze odhadovat. V případě periodik šlo o zákazy celých titulů i jednotlivých čísel. Z celkového počtu 255, respektive 260 titulů *Chronologicko-abecedního seznamu tisků zakázaných v monarchii* tak bylo periodických 42; připočteme-li almanachy, kalendáře a další ročenky, dostáváme se k číslu 52, tedy pětina z celkového počtu. Při výpočtech je třeba ovšem vzít v úvahu, že u jednotlivých titulů nelze vždy jednoznačně určit, zda se opravdu jedná o periodikum. Roční počet zákazů v *Zentral-Polizei-Blatt* kolísal mezi čtyřmi a devíti desítkami; znatelné zvýšení počtu zakázaných

149) Archiv Národní knihovny, Veřejná a universitní knihovna Praha, kt. 97, inv. č. 884, „Chronologisch-alphabetisches Verzeichniss der im Sinne der kaiserl. Verordnung vom 6. Juli 1851 vom Ministerium des Innern, und später von der obersten Polizei-Behörde, ferner seit Wirksamkeit der Preß-Ordnung vom 27. Mai 1852 von der obersten Polizei-Behörde bis Ende des Jahres 1852 für den ganzen Umfang der Monarchie verbotenen Druckschriften“.

150) NA, PM, 1855–1859, kt. 481, sign. 8/4/6/4.

151) NA, PM, 1911–1920, inv. č. 935, kniha 1011, Abecední seznam zakázaných literárních děl 1850–1862 A–Z dle titulů a autorů.

titulů v roce 1859 lze vyložit souvislostí s rakousko-italským vojenským konfliktem. Dne 10. dubna 1861 policejní ministerstvo ve Vídni přistoupilo k revizi seznamu prohibit neperiodických titulů – vydalo jeho aktualizovanou verzi čítající celkem 95 položek; tituly na seznamu neuvedené byly paušálně povoleny. Zrušení zákazu se tak týkalo například textů Karla Havlíčka, Jana Sekavce či A. F. Žaluda Vysokomýtského – u nich všech byl však zákaz obnoven nedlouho po přijetí nového tiskového zákona, během roku 1863.

Z titulů uvedených v *Chronologicko-abecedním seznamu tisků zakázaných v monarchii* měly výraznou převahu texty jazykově německé (180), přibližně desetinový podíl měly zákazy textů v polštině a italštině. Na tomto seznamu se nacházejí jen dva zákazy česky psaných textů: *Jen s pravdou ven! neboli Sprostý rozum o velikých věcech* Václava Frosta, zakázaný v září 1852, a *Kapesní slovníček novinářský a konversační* od Ludvíka Rittersberga, zakázaný v prosinci 1852.

V rámci zakázů registrovaných v *Zentral-Polizei-Blattu* měly dvoupětinovou převahu texty německé, následované francouzskými s přibližně třetinovým a italskými s pětino-
vým podílem. Českých textů bylo v tomto seznamu prohibit pět a všechny byly tištěny v zahraničí. Jednalo se o brožuru *Domnění o Patentu aneb Srdečné upomínání lidu evangelického Augsburského vyznání v Uhřích z ohledu vydaného císařského Patentu ode dne 1. Septb. 1859 a ministerialného Nařízení ode dne 2. Septb. 1859*, vydanou v Lipsku a zakázanou v červenci 1860, o český list *La voix libre de Bohême* s paralelním titulem *Čech, list volný, otevřený všem tužbám i steskům našim*, který vydával v Ženevě J. V. Frič a který byl pro habsburskou monarchii zakázán v únoru 1861. Dalšími dvěma českými tituly byly *Národní noviny* vycházející v americkém St. Louis a *Slovan americký* vydávaný ve Wisconsinu; oba tituly byly zakázány v červenci 1861. Pro český kontext je relevantní i zákaz německojazyčného amerického listu *Millwaukee Flugblätter* redigovaného Vojtou Náprstkem. Na seznamu se nacházela i Komenského *Historia o těžkých protivenstvích církve české hned od počátku jejího na křesťanskou víru obrácení léta páně 894 až do léta 1632 za panování Ferdinanda druhého*, vydaná již v roce 1844 a zakázaná i v předbřeznovém období. Policejní ředitelství navrhovalo už roku 1850 stíhat znovu distribuci tohoto díla, a to na základě informace, že tuto edici Komenského textu rozšiřuje evangelický pastor Bedřich Vilém Košut a jeho „družina“.¹⁵²

Největší koncentrace českojazyčných děl či děl od autorů z českých zemí obsahují soupisy konfiskátů zpracované pražským policejním prezidiem. V prvním seznamu figurují z česky vycházejících periodik Havlíčkovy *Národní noviny* i *Slovan*, Bendlovy *Rachejtle*, *Česko-bratrský hlasatel* a také některé kalendáře (např. *Kalendář česko-bratrský* z let 1850, 1853 a 1855). Významnou skupinu českých neperiodických publikací na tomto seznamu tvořila díla evangelického zaměření, a to *Památka posvěcení chrámu Páně sv. Klimenta pro českou evangelickou církev* od evangelického faráře Benjamina Košuta Borovského (bratra Bedřicha Viléma Košuta), *Obraz pravého křesťanství ličen svědectvími devatenácti nejstarších učitelů církve, pro všechny přátele pravdy na český jazyk převedl J. K. M.* z roku 1851, *Písně zpívané při posvěcení českého evangelického chrámu sv. Klimenta v Praze*

152) NA, PGT, 1849–1852, kt. 11, sign. H 33, 1850; SOA v Praze, SZ, kt. 4, sign. H23/1850. Aktový materiál pražského státního zastupitelství, které mělo na knihu z podnětu místodržitelství vypracovat posudek, neobsahuje informace o vyřízení celé záležitosti, celý akt je však zařazen mezi tzv. spisy neprojednávané.

z 27. října 1850 a *Příčiny nesnášenlivosti mezi katolíky a evangelíky vůbec a zvláště v národě českoslovanském* z roku 1850. V březnu 1853 byl rovněž obnoven předbřeznový zákaz textu *Artykul o defensi pro obhajování naboženství pod obojí*, vydaného roku 1844 v Hirschbergu (dnešní Jelenia Góra).

Zákazy během let 1849–1863 stíhaly většinou současnou produkci, spíše sporadicky se objevují texty z předrevolučního období. Ze seznamů prohibit je zřejmé, jak důsledná byla snaha vymýt veškeré práce týkající se uherského revolučního vůdce Lajose Kossutha, dalších představitelů uherského povstání i uherských událostí let 1848–1849 obecně. Na seznamech se objevují práce věnované rakouským i německým revolučním událostem let 1848–1849 a také bezprostřední reflexe prosincového převratu ve Francii z roku 1851. Některé tituly v němčině přitom měly vztah i k českým reáliím: už roku 1849 byla zakázána politická satira českoněmeckého spisovatele Moritze Hartmanna, frankfurtského poslance a známého představitele radikální levice z roku 1848, s názvem *Reimchronik des Pfaffen Mauritius*.¹⁵³ Krátce po svém vydání v Lipsku roku 1851 byla zakázána brožura Antona Springera *Österreich, Preussen und Deutschland*, obhajující federalistické Rakousko a reflektující současné vztahy habsburské monarchie s Pruskem, jež polemizovala s názory hraběte Karla Ludwiga von Ficquelmonta, bývalého rakouského premiéra a ministra zahraničí.¹⁵⁴

Seznam vypracovaný pražským policejním ředitelstvím roku 1855 obsahuje z aktuálních politických spisů mimo jiné práce Franze Schuselky *Deutsch oder Russisch? Die Lebensfrage Österreich* (vydaná ve Vídni v roce 1849) a *Österreichs Vor- und Rückschritte* (vydaná v Hamburku v roce 1847), některé pasáže z díla Antona Springera *Geschichte der Revolutionszeitalters 1789–1848* z roku 1849 a celou jeho práci *Österreich vor und nach der Revolution* z roku 1850. Objevily se zde i další práce bezprostředně se vztahující k revolučním událostem, například již výše v textu zmíněného Aloise Carla Wiesnera *Der Feldzug der Ungarn gegen die Österreicher und die Russen im Jahre 1848 und 1849* z roku 1854 či dílo Václava Klementa *Pamětihodní dnové Prahy. Stručné popsání smutných událostí v týdnu svatodušním v roce 1848*. K revolučním událostem se vztahovaly i brožury Františka Cyrila Kampelíka *Duch ústavy vůbec čili V čem záleží konstituce, pak jaké základy k naší konstituci (ústavě) nám Jeho Milost náš Král Ferdinand Dobrotivý [...] dal a svým slovem zaručil*, rozebírající květnovou ústavu z roku 1848, a Viléma Gablera *Die nationale Politik in Österreich*, vydaná v Praze roku 1850. Na seznamu však figurovalo také dílo prezidenta českého gubernia během červnových událostí roku 1848 a pozdějšího ministra kultu a vyučování Lva Thuna *Offenes Schreiben an Johann Slawjk, Prager Bürger, in Betreff der Ereignisse in der Pfingstwoche 1848*, vydané roku 1849. Ve druhé polovině padesátých let byly zakázány práce bolzanisty Františka Náhlavského *Versammlung von Geistlichen gehalten zu Prag am 18. und 22. Mai 1848* a teplického rodáka Alfreda Meißnera *Revolutionäre Studien aus Paris* (1849). Z česky vytištěných prací se v tomto seznamu objevil spis F. Ř. J. Polehradského (pseudonym Františka Josefa Řezáče) *Obraz zemí českoslovanských čili Pohled na vlast Čechů, Moravanů a Slezanů* z roku 1849; učebnice stejného autora *Mluvnice s pravopisem pro českou mládež* z roku 1849 byla uvedena na seznamu z roku 1855. V červenci roku

153) NA, PGT, 1849–1852, kt. 21, sign. R 11, 1849; SOA v Praze, SZ, kt. 4, sign. H4/1849.

154) J. Heidler: *Antonín Springer a česká politika v letech 1848–1850*, cit. dílo, s. 187–189.

1860 pak byla Nejvyšším policejním úřadem zakázána autobiografie pražského evangelického pastora Bedřicha Viléma Košuta *Mein Kerker und mein Exil. Ein Beitrag zur österreichischen Justiz*, popisující jeho odsouzení a konfinování i nucený odchod do exilu a vydaná v Eberfeldu v roce 1860.

V centru pozornosti represivních orgánů stála také politická současnost padesátých let, jíž se věnovaly především zahraniční práce, například v souvislosti s probíhající krymskou válkou. Zakázána tak byla například brožura *Die gegenwärtige Krisis oder der russisch-türkische Krieg u. seine Folgen für England und die Welt* od britského konzervativního státníka Benjamina Disraeliho i další práce týkající se tohoto konfliktu *Der Krieg im Orient in den Jahren 1853 und 1854 bis Ende Juli 1855* pocházející od Georga Klapky, maďarského generála z revolučního období 1848–1849, která vyšla roku 1855 a na seznam prohibit se dostala jak v německém originálním vydání, tak v autorizovaném francouzském a anglickém překladu. Zákaz se týkal i polské reflexe tohoto konfliktu *Udział Polaków w wojnie wschodniej 1853–1856. Z przypisem: o powstaniu ludowem na Ukrainie w 1855 roku*, jejímž autorem byl Zygmunt Miłkowski, vůdce polské dobrovolnické legie bojující ve válce na straně Osmanské říše.

V závěru desetiletí reflektovaly mnohé zakázané práce rakouskou porážku ve válce za nezávislost Itálie, např. anonymně vydané brožury *Geschichte der deutschen Politik unter dem Einfluss des italienischen Kriegs. Eine Kritik* (autorem byl Wilhelm Wehrenpfennig), *Der Krieg in Italien im Jahre 1859* (překlad anglického textu z *Edinburgh Review*) anebo *Militärische Aphorismen aus Oesterreich. Von einem österreichischen Soldaten*, vydaná stejně jako obě předchozí brožury v roce 1860. V seznámech zakázaných prací figurovala i třísvazková románová reflexe života italského revolucionáře od Roberta Springera *Garibaldi, das Haupt des jungen Italiens. Sein Leben, seine Abenteuer und Heldenthaten. Historisch-politischer Roman aus der neuesten italienischen Geschichte*, vydaná v Berlíně v roce 1860, a řada publicistických prací zabývajících se rakousko-italskými vztahy v 19. století, jako *Les Autrichiens et l'Italie. Histoire anecdotique de l'occupation autrichienne depuis 1815* od Charlese de La Varennea, vydaná v Paříži v roce 1858. Stíhána byla i reflexe rakousko-italského válečného konfliktu v českých kramářských písních, využívající typizované verše

Konfiskace brožury Emericha von Babarczyho jako příklad disciplinace ultrakonzervativismu

Na základě pokynu ministra Alexandra Bacha se mezi zkonfiskovanými brožurami v říjnu 1850 objevilo i dílo císařova pobočníka Emericha von Babarczyho *Bekenntnisse eines Soldaten*. Je přitom příkladem textu, který se k aktuální politické situaci vyjadřoval z ultrakonzervativního hlediska, ze stanoviska radikálních odpůrců revoluce. Babarczy ostře útočil proti všem ministrům kromě ministerského předsedy knížete Felixe Schwarzenberga. Navrhoval dokonce, aby byli postaveni před soud, protože byli tak svobodomyšlní, že zrušili poddanství, a protože jsou pro zachování ústavy. Doporučoval naopak, aby panovník spoléhal pouze na armádu a ústavu zrušil. Prosazování rovnoprávnosti národů a stavů označoval za komunismus. Soudil, že další fungování parlamentu by rozšířilo revoluci i do vojska. Konfiskace brožury byla liberální veřejností vnímána pozitivně – Anton Springer psal tehdy v *Unionu*, že toto rozhodnutí i nesouhlasná reakce lidu na Babarczyho názory podporuje naděje, že vláda neprovede návrat k absolutismu.

Zdroj: Jan Heidler: *Antonín Springer a česká politika v letech 1848–1850*, Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1914, s. 183.

i sloky: *Truchlivé loučení s udatnými bojovníky* s incipitem „Ach žalostní a lítostní časové nám nastali“ a *Žalostné loučení rodičů, žen a dětí pro bojovníky proti Sardinům* (obě vydány v roce 1859, patrně u chrudimského nakladatele Stanislava Pospíšila).¹⁵⁵

V seznamech prohibit uváděných policejním věstníkem se vyskytovaly i práce s tematikou nedávných dějin, nejen domácích, ale i zahraničních, jako dvojdílné *Zeitgenössische Geschichten* z pera profesora curyšské univerzity Wilhelma Adolfa Schmidta, pojednávající o událostech ve Francii mezi lety 1815–1830 a v Rakousku mezi lety 1830–1848. Tématem dalších děl byla francouzská revoluce a vláda Napoleona Bonaparta. Zakazována byla i díla se sociální tematikou, mimo jiné životopis francouzského socialisty Henriho de Saint-Simona od Nicolase Gustava Hubbarda, vydaný v Paříži v roce 1857, či díla Pierra-Josepha Proudhona (*Solution du problème social*, 1848; od téhož autora bylo zakázáno i *La révolution sociale démontrée par le coup d'état du 2 décembre*, 1852; *De la justice dans la révolution et dans l'église*, 1858). Zakázáno bylo i dílo ruského spisovatele a radikálně demokratického politika Alexandra Ivanoviče Gercena *Russkij narod i socializm*, vydané pod pseudonymem Iskander v překladu z francouzského originálu v roce 1858 (další zákazy Gercenových děl představovaly tituly *La Russie et le vieux monde* a *La conspiration Russe de 1825 suivie d'une lettre sur l'émancipation des paysans en Russie*).

Početnou skupinu tvořila díla s nejrůznější náboženskou tematikou. Šlo mimo jiné o práce kritizující církevní hierarchii či pojednávající o vztahu k papežství, ať již z hlediska rakouské, francouzské či pruské politiky. Zakázáno tak bylo dílo *Mysterien des Vaticans oder die geheimen und offenen Sünden des Pabstthums* švábského autora Carla Theodora Griesingera, revolucionáře z roku 1848, později vězně a krátkodobě emigranta do Spojených států, který se v roce 1857 vrátil do Německa a nadále pokračoval v politické publicistice. Postižena byla i starší práce francouzského revolučního spisovatele Louise-Charlese de Lavicomterie *Les crimes des papes, depuis St-Pierre jusqu'à Pie VI* (1792), znovu vydaná roku 1857. Na seznamu se dále ocitly *Lettres philosophiques* (1857) od Charlese Dollfuse, známého svými ostrými protipapežskými postoji, i komentář vydaný v souvislosti s přijetím konkordátu *Anatomie der Messe. Ein Commentar zum österr. Concordat vom Jahre 1855* sestavený Wilhelmem Joosem, který se v následujících letech dočkal více než desítky nových vydání.

Zákazy se týkaly též přehledových prací o dějinách církve, např. *Allgemeine Religionsgeschichte. Ein Handbuch für Denkende, insbesondere für Lehrer und Schüler* od Eduarda Baltzera, vytištěné v Nordhausenu roku 1854. Na seznam byly zařazeny ale i náboženské texty určené mládeži, psané dobově oblíbenou formou rozhovoru, např. *Drei und dreissig Fragen über die Unterscheidungslehren der evangelischen und katholischen Kirche für Schüler vom 12ten bis 14ten Jahren* vytištěné ve Stuttgartu roku 1854.

V případě náboženské literatury docházelo v jednotlivých případech i k postihům lidové produkce, zdůvodňovaným pověrečným a „mylným“ obsahem. Bylo tomu tak i v případě publikací českojazyčných. Na pražském seznamu z roku 1855 se nacházel spisek *Popsání, kterak a na jaký způsob se vynášla uzdravující voda v Králohradeckém kraji v Novém Keclířově v roce 1849*; roku 1858 byla zakázána *Modlitba nábožná všem ctitelům Božím* vydaná, vytištěná v Praze roku 1855, a o rok později *Modlitba za duše v očistci*, vydaná

155) Srov. Karel Václav Adámek: „Světské písně jarmareční a poutní“, *Národopisný věstník československý* 24, 1931, č. 1-2, s. 21-39, 221-252, zde s. 224-225.

v roce 1851, a roku 1860 *Poklad Maryánský velmi užitečný*.¹⁵⁶ Zakázána byla i brožurka *Prorocství slepého mládence*, publikovaná v Praze v roce 1850. Celostátní seznamy vypovídají též o postizích náboženských děl pro lidové uživatele v polském jazyce, jako bylo dílo *Uzupełnienie dodatku III do Śpiewnika kościelnego pieśniami narodowemi w różnych czasach i okolicznościach kraju napisanemi*, vydané v Lipsku v roce 1854.

S protikatolickou tendencí mohly souviset zákazy děl s židovskou tematikou. Polský emigrant v Bruselu Ludwik Ozjasz Lubliner se ve své zakázané brožuře *Obrona Żydów zamieszkałych w krajach polskich od niestusznych zarzutów i fałszywych oskarżeń* z roku 1858 zasazoval o rehabilitaci polského židovského obyvatelstva. Spis *Edgard Mortara. Den Israeliten des neunzehnten Jahrhunderts, den Vätern und Müttern aller Nationen und Religionen gewidmet* z roku 1860 se vztahoval k aktuální kauze židovského chlapce z Bologni, který byl během nemoci tajně pokřtěn křesťanskou služebnou. Protože podle zákonů papežského státu nesměly být křesťanské děti vychovány Židy, policie chlapce jeho rodičům odebrala a poslala jej na vychování do katechumenátu, což vyvolalo negativní reakci i v mezinárodním měřítku.

S ochranou katolického náboženství dále souvisely postihy vůči textům propagujícím vědecký materialismus. Zákazu tak neunikla studie *Kraft und Stoff. Empirisch-naturphilosophische Studien. In allgemein-verständlicher Darstellung* od německého filozofa a fyziologa Ludwiga Büchnera, popularizující darwinistické myšlenky. Na seznamu prohibít byl dále spis *Wissenschaft und Sittenlehre* (1856) obsahující dopisy mezi nizozemským fyziologem a filozofem Jacobem Moleschottem a spisovatelkou Mathildou Reichardtovou. V pražském seznamu konfiskátů z roku 1855 byla uvedena práce *Die Katastrophe und der Ausgang der Geschichte der Philosophie* (Hamburg 1850) od Augustina Smetany, děkana pražské filozofické fakulty během roku 1848, který po revoluci vystoupil z křížovnického řádu a následně byl exkomunikován z katolické církve.

Oproti textům politické či protináboženské publicistiky nebyl výskyt krásné literatury na seznamech prohibít příliš početný. Z děl kanonických autorů se mezi nimi objevily *Châtiments* od Victora Huga, vydané v roce 1853 v Ženevě a v New Yorku, díla Alexandra Dumase st. (*Isaac Laquedem* z roku 1852 a jeho práce týkající se rodu Borgiů) a hned čtyři tituly od Eugèna Suea – *Geheimnisse des Weltheilandes, oder Leben und Tod Jesu; Die Geheimnisse des Volkes oder Geschichte einer Proletarier-Familie; Der ewige Jude* a *Lettres sur la question religieuse en 1856*.¹⁵⁷ Úřady postihovaly i díla ruských radikálních demokratů, zakázána byla například v Lipsku tištěná *Russkaja biblioteka*, jejíž první díl obsahoval básnická díla Alexandra Sergejeviče Puškina, Kondratije Fjodoroviče Rylejeva, Michaila Jurjeviče Lermontova a dalších autorů.

Zákazy se dále týkaly například překladu díla francouzského autora Paula de Kocka *Die Verschwörung in Paris* (1859) či čtyřsvazkového románu *Römisch und deutsch*, vydaného v Lipsku již v roce 1847, z pera Louisy Otto-Petersové, autorky, která se angažovala za prosazení politických a sociálních reforem a byla přítelkyní frankfurtského poslance Roberta

156) Srov. NA, PM, 1855–1859, kt. 481, sign. 8/4/9/3, 1855; tamtéž, kt. 491, sign. 8/4/22/14, 1857–1858; tamtéž, 1860–1870, kt. 840, sign. 8/4/15/11, 1860.

157) Srov. též NA, PGT, 1849–1852, kt. 6, sign. F 28, 1850; NA, PM, 1850–1854, kt. 117, sign. 8/4/7; SOA v Praze, SZ, kt. 4, sign. H16/1850.

Antikoncepční brožury jako objekt cenzurní regulace

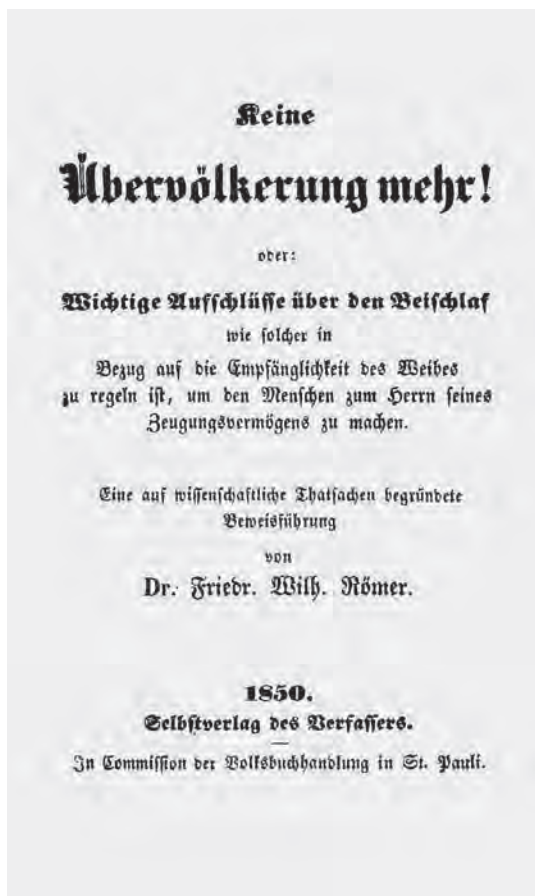
Prominentní objekt regulace z důvodu ochrany veřejné mravnosti představovaly populárně laděné příručky se sexuální tematikou. V říjnu 1850 se na pražské místodržitelství obrátilo pražské arcibiskupství s udáním knihy Dr. Friedricha Wilhelma Römera *Již žádné přelidňování! Aneb: Důležité informace o souloži, jak je jí třeba regulovat s ohledem na náchylnost ženy, aby se člověk stal pánem své plodnosti. Dokazování spočívající na vědeckých faktech*, vydané téhož roku v Hamburku a zprostředkovávající tezi, že k oplodnění může docházet pouze v prvních dvanácti dnech po menstruaci. Kniha byla inzerována k prodeji v pražských periodikách. Státní zástupce August Wilhelm Ambros, který byl pověřen vypracováním posudku na knihu, brožuru označil jako „nebezpečnou jedovatou rostlinu“ a navrhoval její zabavení, a to ze dvou důvodů: působí proti přirozenému smyslu manželského sňatku, tedy plazení dětí, a návodů v ní obsažených by vedly k nárůstu mimomanželských pohlavních styků.

Pokud je možné zabránit plazení takovému jednoduchým ochranným opatřením, pak nemá žádná neprovdaná osoba ženského pohlaví důvod, aby se slepě nepoddala svému přirozenému pudu – nemusí se pak nikterak obávat **toho** následku, při jehož odstraňování se často nešťítí ani spáchat zločin. Jak by to pak vypadalo s mravností, s posvátností rodinného života?

Ve své polemice vůči obsahu knihy se přitom státní zástupce pustil i do literární argumentace:

Sečtělý autor, který uvádí ve svůj prospěch výrok Franze Moora, měl raději vedle Schillerových *Loupežníků* otevřít i Goethova *Fausta* a nalistovat ono místo, kde Mefisto proklíná nevyčerpatelnou tvořivou sílu přírody, přičemž by ho možná udeřilo do očí, že jeho myšlenky obdivuhodně souhlasí s názory zlého ducha.

Rozhodujícím kritériem k zákazu, jenž byl na základě Ambrosova posudku obratem nařizen místodržitelstvím, byl přitom podle státního zástupce především fakt, že se nejedná o vědecké dílo, ale o brožuru určenou širokým lidovým vrstvám:

Kdyby byla knížečka vědeckým dílem určeným lékařům a fyziologům a nebyla psána pro praktické použití, pak by byla nezávadná a beztrestná, protože věda necouvá ani před nejkrajnějším a nasmějí jí být vytyčovány žádné hranice. Název, způsob vyjadřování a otevřeně vyjádřený účel brožury Dr. Römera však představují pouze **hrubý útok na mravnost**, zvěstující pod rouškou humánnosti, poškození a štěstí její úplné podkopání.

Zdroj: SOA v Praze, SZ, kt. 5, sign. E13/1850; NA, PM, 1850-1854, kt. 117, sign. 8/4/27.

Bluma, popraveného po vídeňské revoluci v říjnu 1848. V seznamech nalezneme dále zákazy sbírek básní náboženského a sociálního myslitele Carla Scholla, francouzského autora dobových bestsellerů, nebo německého politického básníka Roberta Prutze, románů na pokračování a divadelních her Xaviera Henriho Aymona Perrina, hraběte de Montépin (např. *La Syrène*, *Les oiseaux de nuit*, obě vydány v roce 1856), Friedricha Paschalise (*Hardy, oder der Aufstand in Lüttich, im Jahre 1790*, dramatické básně v pěti jednáních, vydané v Lipsku v roce 1854), dále románu *Schubart's Wanderjahre, oder Dichter und Pfaff* od Adolfa Weissera, tištěného v Hamburku v roce 1855. K josefinské době se vztahoval čtyřsvazkový zakázaný román Eduarda Breiera, německojazyčného beletristy židovského původu, který pobýval ve čtyřicátých letech v Praze jako redaktor *Prager Zeitung* a v padesátých letech patřil k plodným autorům fejetonových románů na stránkách vídeňského tisku. Zmíněný zakázaný román nesl název *Wien und Rom. Sittenroman aus der Zeit Kaiser Josef des Zweiten* a byl vydán roku 1852 Ignácem Leopoldem Koberem v Táboře. V červnu 1860 byla zakázána próza českoněmeckého autora Alfreda Meißnera *Die Ehre Gottes. Eine Jesuitengeschichte*.

Názvy některých beletristických děl naznačují, že zákazy směřovaly k dílům dobrodružným, s rytířskou tematikou, jako byla například třídílná práce z pera F. O. Tenneberga *Die zwölf Galgenvögel. Eine Schauderhafte Räubergeschichte*, vydaná v roce 1859. Na lidové čtenáře se rovněž orientovala hamburská ediční řada *Romantische Volksbibliothek*, z níž byl zakázán román *Marianne. Enthüllungen aus dem Wesen und Treiben der geheimen Verbindung „Marianne“ in Frankreich, England, Deutschland und Italien, und der mit ihr verwandten politischen Gesellschaften. Ein romantisch-historisches Gemälde aus der Gegenwart* (1857).

Další skupina zakazovaných děl souvisela s ochranou veřejné morálky. V úředních relacích se opakovala upozornění, že je třeba dávat pozor na tisk nemravných i protináboženských textů, a to včetně českých písní.¹⁵⁸ Z většího počtu prací takového žánru je možné připomenout například německé vydání Casanovových *Pamětí* z počátku padesátých let anebo sérii obrazů ze světa hamburské a berlínské prostituce, kterou vydával pod několika pseudonymy (Baron v. Rosenberg, O. Vokativus, Felix Rose, Wilhelm von Reinbeck) hamburský lékař a spisovatel Johann Wilhelm Christern. Jejich tituly měly typické mnohomluvné názvy, jako např. *Hamburger Prostitutions- und Bordellgemälde*, *Hildegard, die schönste Maske, oder Memoiren einer Prostituirten*, *Hamburg's galante Häuser bei Nacht und Nebel* nebo *Hulda, die schöne Hannoveranerin. Selbst-Bekenntnisse einer armen Prostituirten*. Některé tituly měly rovněž „varovat“ mladé dívky před pokušením, například *Berthas, der schönen Holsteinerin, Liebeslust und Leid. Zur Warnung für alle frühreifen Mädchen, die schon in ihren Schuljahren von Liebe träumen und für junge Männer schwärmen*, vydaný v letech 1860 a 1861.

158) Srov. pokyn k přezkumu českých písní prohřešujících se údajně „proti dobrým mravům a náboženství“ („czechische Lieder, deren Inhalt gegen die gute Sitte und Religiosität verstoßt“), který vyšel roku 1850 z magistrátu východočeských Sezemíc a byl místodržitelstvím zprostředkován státnímu zastupitelství: NA, PGT, 1849–1852, kt. 3, sign. C 7, 1850; SOA v Praze, SZ, kt. 4, sign. G13/1850. Srov. též NA, PM, 1855–1859, kt. 494, sign. 8/4/91/1 o zabavení *Kratochvilné písně pro mládence a panny o letních procházkách ve Stromovce* od Františka Haise roku 1859.

Vlastenecké epigramy Bedřicha Pešky Úředník pražského magistrátu, básník a překladatel Bedřich Peška se během roku 1848 stal krátce předsedou Národního výboru. Jeho sbírka *Slova do kněh památních* obsahovala dvě stovky veršovaných epigramů, zčásti autorských, zčásti převzatých, určených pro zápisy do památníku, použití v dopisech i pro kondolence. *Národní noviny* ji v dubnu 1849 přivítaly jako „nějaké oslazení a ulevení nynějších našich smutných a trpkých chvilék našich, kde nám každým okamžikem loučení nastává“.

I tento typ poezie však mohl narazit na konfiskaci. Vyhlášena byla 16. prosince 1852 a způsobil ji pravděpodobně silný vlastenecký tón Peškových básní, které mohly být interpretovány jako narážky na aktuální politickou situaci. V jeho sbírce zazněly totiž i následující verše:

Nezatemnil skvělé děje
dvou staletí děsný mrak,
na potomstvo zas se skvěje
nové slávy jasný zrak;
když se naše plémě rozmáhá,
každý z nás ať k dílu sáhá!
Stůjme věrně k vlasti své!
[...]

Když jsem na list psal ta slova,
tonuli jsme, druhu můj,
v radosti, že doba nová
a svobodná stánek svůj
rozbila si v českém kraji.
Ó dejž mocný Hospodin,
ať ti dnové neskonají,
vždy ať volný český syn!

Zdroj: Bedřich Peška: *Slova do kněh památních*, Praha, V. A. Ryba 1849, s. 39, 41; „Z Prahy“, *Národní noviny* 2, 1849, č. 101, 29. 4., s. 402.

Mezi zákazy můžeme konečně identifikovat i tituly vztahující se k hazardu a uvádějící návody k výhrám, například práci *Das Lotto in allen seinen Spielformen. Eine leichtbegreifliche Anweisung, wie man mit Verstand und Wahrscheinlichkeit sein Stück in der Lotterie versuchen und machen könne*, vydanou ve Vídni roku 1857, anebo *Praktisch bewährtes Mittel zum sicheren Gewinn in allen Zahlen-Lotterien* od Vincenze Swobody.¹⁵⁹ Na seznamu zakázaných prací se dále objevila humoristická díla či sbírky anekdot (např. *Nasreddin's Schwänke und Räuber und Richter*).

Historická tematika v próze, dramatu i vědeckých textech

Poslední skupinou, do které můžeme zařadit i výše zmíněný zákaz předbřeznové exilové edice Komenského textu, byla díla s historickou tematikou, vztahující se především k dějinám reformace. Z pera radikálního účastníka událostí roku 1848 Antonína Františka Žaluda Vysokomýtského pocházely zakázané tituly *Početí roku 1620 a sledí jeho, čili Řádění Jezuitů v Čechách a na Moravě* (1849) a *Dějepis španělské inkvizice* (1850); třetí indexové

159) NA, PM, 1860–1870, kt. 840, sign. 8/4/15/9, 1860.

dílo, *Demokrati a jejich tajnosti* (1850), se vztahovalo k revoluční současnosti.¹⁶⁰ Do seznamu prohibičních děl báseň od Hermanna Dauma týkající se mistra Jana Husa *Johannes Hus, der Märtyrer von Constanz*, publikovaná v roce 1852 v Magdeburku, a ještě šest dalších německých prací inspirovaných životem českého reformátora. Zakázáno bylo i německé vydání Husových dopisů *Briefe des Johann Hus geschrieben zu Konstanz 1414–15*, které roku 1849 připravil v Lipsku k vydání Ferdinand Břetislav Mikovec, a kázání Benjamína Košuta z roku 1850 *Mistr Jan Hus a kacířování! Kázání na památku upálení M. Jana Husa*. Husitských válek se rovněž týkala novela berlínského prozaika Bernharda Heßleina *Ein Schreckensjahr in Prag*, publikovaná v Berlíně roku 1853. V květnu 1860 bylo zakázáno pojednání žitavského luteránského duchovního a dějepisce Christiana Adolfa Peschecka *Die Auswanderung glaubenstreuer Protestanten aus Böhmen nach Sachsen*.

Oblibu historických témat v české společnosti, a zejména husitství, přitom musíme vnímat v širším kontextu. Reflexe české minulosti působila jako obzvláště silná složka veřejného mínění za revoluce let 1848–1849 a rezonovala i v následujícím desetiletí, kdy byla mimořádně významně posílena průběžně vydávaným dílem Františka Palackého *Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě*.¹⁶¹ Původní české hry o husitství tak v letech 1848–1849 tvořily osu pražského divadelního repertoáru, k čemuž dopomohla skutečnost, že s pádem předběžné cenzury tisku byla zrušena i předběžná cenzura divadelních inscenací. Husitská tematika přitom nebyla – až na nepatrné výjimky – před březnem 1848 na jevišti trpěna. Uveden tak byl Tylův *Jan Hus, kazatel betlemský* (premiéra 26. prosince 1848, reprízováno čtyřikrát roku 1849 a jednou v roce 1850), Fričův *Václav IV., král český* (4. března 1849) a *Klášter sv. Tomáše* Eduarda Ladislava Svěráka (15. dubna 1849). Dne 7. května 1848 hrálo české divadlo Tylova *Jana Nepomuckého, kanovníka pražského*, v němž se Tyl k husitské tematice přibližoval prostřednictvím krále Václava IV., o rok později pak hru *Žižka z Trocnova a bitva u Sudoměřic* od téhož autora (premiéra 25. listopadu 1849). Žižka se objevil také v živém obraze na počest ústavy 21. května 1848 i v živém obraze v rámci německé hry Karla Hickela *Karl der IV. oder Schreckensnacht in Pisa* (4. listopadu 1848). Na českém divadle se tak Jan Hus objevil v letech 1848–1849 ve dvou podobách, Jan Žižka v pěti, Jan Želivský v jedné a Václav IV. ve čtyřech.¹⁶²

S pádem předběžné cenzury divadelních inscenací se na scénu zároveň dostaly i divadelní kusy, které nebyly v předchozích letech k inscenacím připuštěny, jako např. *Pražané v roku 1648* Františka Turinského či *Kutnohorští havíři* J. K. Tyla. I po zrušení divadelní cenzury však mohly státní úřady vykonávat nepřímý dohled nad skladbou repertoáru

160 K úřednímu vyšetřování Žaludových spisů, které však během roku 1850 ještě nevedlo k postihu, srov. SOA v Praze, SZ, kt. 5, sign. E9/1850, E10/1850, E15/1850.

161 Srov. zvl. Miroslav Hroch (ed.): *Úloha historického povědomí v evropském národním hnutí v 19. století*, Praha, Univerzita Karlova 1976 (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 5. *Studia historica* 15); Miroslav Hroch (ed.): *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*, Praha, Univerzita Karlova 1988 (*Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 3. *Studia historica* 33). O problémech Františka Palackého v období padesátých let při vydávání *Dějin Jiří Kořalka: František Palacký (1798–1876). Životopis*, Praha, Argo 1998, zvl. s. 355–360, 388–397.

162 Blíže František Černý (ed.): *Dějiny českého divadla*, díl 2, *Národní obrození*, Praha, Academia 1969, s. 334–335. Obecně se tematikou zabývá Vladimíra Borová: „Vztah Čechů a Němců v české historické beletrii v první polovině 19. století“, in M. Hroch (ed.): *Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století*, cit. dílo, s. 27–60.

i nad výslednou podobou her prostřednictvím divadelních ředitelů a intendantů, kteří měli i nadále vliv na schválení definitivního textu pro inscenaci – v listopadu 1848 tak ředitel Stavovského divadla Johann Hoffmann nařídil změnit titul veselohry Josefa Jiřího Kolára *Číslo 67*, obsahující v názvu průhlednou narážku na děkovnou delegaci šedesáti sedmi konzervativních pražských měšťanů ke generálu Windischgrätzovi za potlačení červnového povstání, na neutrálnější název, který by děj posouval do minulosti: *Číslo 76 aneb Praha před sto lety*.¹⁶³

Zvláště v období 1849–1850, kdy začaly být omezovány publikační možnosti periodických listů, vzrostl význam divadla jako platformy, na níž mohly být prezentovány narážky na aktuální politickou situaci. Přísnost, s jakou bylo – a to všemi dostupnými prostředky – postiženo provozování děl vzniklých během revoluční atmosféry, potvrzuje také příklad Kolárova díla *Žižkova smrt*, o němž pojednává případová studie.¹⁶⁴ Ukazuje i to, jak důsledně byly postihovány zejména zmínky o české samostatnosti a českém sebevědomí v minulosti. Mikovcova *Záhuba rodu Přemyslovského*, knižně vydaná roku 1851, je dalším příkladem aktualizace historických látek. Její premiéra dne 9. ledna 1848 vyvolala v Praze nadšení a rozruch, k druhé repríze, připravované na červen 1848, nedošlo vzhledem k výbuchu revoluce, uskutečněna byla až v únoru 1849. Po atentátu na císaře Františka Josefa I. z 18. února 1853, jenž otrásl soudobou společností, napsal dne 1. března 1853 pražský policejní ředitel Sacher-Masoch pražskému místodržiteli Mecserýmu, že odnímá povolení pro další provozování této divadelní hry, protože popisuje spiknutí proti Přemyslovcům a končí vraždou panovníka. Navíc obsahuje výpady proti šlechtě, Němcům a obecně cizincům, kteří v Čechách drží statky.¹⁶⁵

Mimořádný ohlas mezi širokou veřejností, zejména díky svému aktuálnímu vyznění i brzkému vydání v knižní podobě, měly v letech 1848–1849 především hry J. K. Tyla.¹⁶⁶ *Žižka z Trocnova* v Tylově stejnojmenné hře postavil službu národu nad poslušnost králi. Následná úřední reakce po premiéře odrážela, za jak nebezpečné dílo pro veřejné mínění byl Tylův *Žižka* považován. V hlášení se upozorňovalo na to, že jsou ve hře historické události jednostranně aktualizovány, že v ní zaznívá příliš velká oslava češství a nenávisť k Němcům. Kritizována byla i silná protikatolická tendence díla. J. K. Tyl nebyl sice na premiéře *Žižky z Trocnova* přítomen, ale v tisku za nadšené přijetí díla poděkoval. I tato publicita byla předmětem úřední kritiky, k níž se připojilo i pražské arcibiskupství. Vzhledem k panujícím stavu obležení zaslal pražský místodržitel koncem února 1850 řediteli Stavovského divadla Johannu Hoffmannovi výnos, jímž se po dobu konání výjimečného stavu výslovně zakazovaly pro další provozování právě Tylovy hry *Žižka z Trocnova* a *Jan Hus*.

O týden později místodržitelství opatření rozšířilo, když prostřednictvím výnosu pražského vojenského velitelství nechalo vyhlásit, že bezpodmínečný zákaz platí rovněž „pro divadelní hry nebo **scény**, v nichž je zákonem uznané náboženství v rakouských státech, jeho dogmata, zvyky a služebníci, vystaveno posměchu či pohrdání, anebo v nichž jsou

163) F. Černý (ed.): *Dějiny českého divadla*, díl 2, cit. dílo, s. 339.

164) Viz případová studie Magdalény Pokorné „*Historie girondinů a Žižkova smrt*. Dva modelové příklady regulace literární komunikace v polovině 19. století“, s. 423–434.

165) NA, PM, 1850–1854, kt. 150, sign. 8/6/230.

166) O Tylově dramatu *Jan Hus* srov. František Černý: „Ohlas premiéry Tylova ‚Jana Husa‘ v divadelní kritice roku 1848“, in *Listy z dějin českého divadla*, sv. 1, Praha, Orbis 1964, s. 231–237.

církevní zvyky anebo jednání pokládána za svatá znázorněny i bez výše zmíněného cíle“.¹⁶⁷ Pražské vojenské velitelství původně navrhovalo, aby byla zavedena povinnost předkládat před inscenací všechny hry k prohlédnutí úředníkům místodržitelství. Předběžnou cenzuru všech divadelních her ovšem místodržitelství s odvoláním na administrativní náročnost takového opatření vykonávat odmítlo; pravým důvodem byl patrně, jak napovídá škrtnutá část úředního konceptu, strach z veřejného ohlasu na takové opatření. Během roku 1850 se tak k povolení divadelních her vyjadřovaly vojenské orgány. Již o několik měsíců později pak nové nařízení ministerstva vnitřní č. 454/1850 říšského zákoníku z 23. listopadu 1850 (tzv. divadelní řád) nařídilo to, čeho se místodržitelství původně zdráhalo: od nynějška měla být vykonávána předběžná divadelní cenzura všech textů určených k inscenaci; výslovně bylo zakázáno zobrazovat na jevišti jakékoli národnostní nebo sociální konflikty. V platnosti zůstal divadelní řád a s ním i povinnost předběžného cenzurního posouzení divadelních inscenací až do roku 1945.¹⁶⁸

Problémy se zveřejňováním měly však v průběhu celého desetiletí i vědecké historické texty vztahující se k historii husitství či reformace. Ještě v roce 1849 vyšla zásluhou Matice české Komenského *Didaktika*, tedy dílo, které se před březnem 1848 potýkalo s cenzurními problémy z důvodu osoby autora. Byla vydána jako součást Staročeské bibliotéky, a to spolu s dalšími, společně nalezenými díly J. A. Komenského *Navržení krátké o obnovení škol v království českém a Sbírka přísloví českých. Informatorium školy mateřské* vyšlo zásluhou Matice české v roce 1858. Případným úředním represím měla zabránit výslovná formulace v jeho úvodu, že jde o kritické vydání historické literární památky.¹⁶⁹

Hned v březnu 1850 se v Matici české diskutovalo i o tom, že v rámci Staročeské bibliotéky budou vydány některé kroniky, konkrétně *Kronika Bartoše písaře*, dále díla Pavla Skály ze Zhoře a Sixta z Ottersdorfu. Bartošova *Kronika* byla přijata k tisku hned, ale K. J. Erben, který měl být editorem, 6. července 1850 upozornil na možné výhrady vůči tomuto dílu, které charakterizoval jako „protikatolické“ s ohledem na současně panující politické poměry a s ohledem na to, že mezi odběrateli matičních děl je mnoho duchovních. Během jednání podpořil svou argumentaci také ocitováním konkrétních pasáží z Bartošova díla. Představitelé Matice české rozhodli, že se v tisku pokračovat nebude. Tehdejší ministr vnitřní Lev Thun ovšem prostřednictvím svého úředníka Josefa Jirečka, také člena Matice české, vyjednal s nakladatelem Tempským pokračování tisku za podmínky, že nakladatel převezme hotovou část nákladu od Matice české a zbytek

167) „Die ungünstigen Wahrnehmungen [...] haben den Herrn Landes-Militär-Kommandanten Grafen Khevenhüller [...] bestimmt, die Aufführung von Theaterstücken oder **Szenen**, in welchen eine in den oesterreichischen Staaten gesetzlich anerkannte Religion in ihren Dogmen, Gebräuchen und Dienern dem Spotte und der Verachtung preis gegeben wird, oder in welchen kirchliche Gebräuche und für heilig gehaltene Handlungen auch ohne obige Absicht dargestellt werden, auf die Dauer des Ausnahmestandes **unbedingt** zu untersagen.“ NA, PM, 1850–1854, kt. 117, sign. 8/4/8, 698 ex 1850. Srov. tamtéž, 663, 690 ex 1850; Z. Š. Zdeněk [= Zdeněk Šamberger]: *Politický význam J. K. Tyla*, Praha, Nakladatelství politické literatury 1963, s. 82–83, 92, 96–97, 116–117, 122–124, 128–129. Srov. též František Černý: „Tylovy zápasy s cenzurou“, in týž: *Monology o Josefu Kajetánu Tylovi*, Praha, Univerzita Karlova 1993, s. 151–161.

168) „Verordnung des Ministeriums des Innern vom 25. November 1850, wodurch eine Theaterordnung erlassen wird“, *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich* 1850, s. 1976–1980.

169) Karel Tieftrunk: *Dějiny Matice české*, Praha, Matice česká 1881, s. 108–109, 169.

dotiskne.¹⁷⁰ Představitelé Matice přitom byli obezřetní nejen z osobních důvodů, ale i proto, že si byli vědomi nejisté situace, v níž se nacházel jejich spolek. Matice totiž vlastně fungovala v právním vakuu. Na základě přijetí nového spolkového zákona z roku 1852 musely všechny spolky znovu předložit ke schválení své stanovy, na jejichž základě mohly dále působit. Matici české ovšem úřady schválení těchto stanov po léta komplikovaly; stanovy byly schváleny až koncem desetiletí. V dubnu 1852 bylo výboru Muzea také úředně nařízeno, že veškeré akce a schůze musí být hlášeny předem tak, aby se jich mohl vždy zúčastnit vyslaný policejní komisař. Tato asistence se uskutečňovala až od roku 1854, ale personální změny výbor postihly okamžitě; nejvýmluvnějším příkladem bylo nezvolení dlouholetého člena výboru a hlavního organizátora jeho činnosti Františka Palackého. Matice česká si rovněž musela od 5. prosince 1854 pro každý plánovaný vydavatelský počín vyžádat svolení muzejního výboru.¹⁷¹

Komplikace nastaly například i při vydání odborného článku Josefa Ehrenbergera *O nesnázích měst šosních po roce 1620* v muzejním časopise v roce 1854. Článek pojednávající o problémech Vamberka v pobělohorském období vzbudil po svém vytištění nelibost policejního úřadu. Text upozorňoval na to, že nově dosazení administrátoři postupovali proti městům velmi přísně, rušili stará privilegia a výsady. Když potom města připadla odkupem či darem pod nové vrchnosti, stará privilegia již nebyla potvrzována i s argumentem, že u obyvatel měst přetrvává podezření z „nevypleněných dotud bludů kacířských“. Autora, kněze, napomenula arcibiskupská konzistoř, redaktoru Václavu Bolemíru Nebeskému uložil matiční výbor dbát v budoucnu zvýšené opatrnosti.¹⁷²

V roce 1857 se v Matici chystal k vydání druhý díl *Výboru z literatury české*, připravovaný původně hned po publikaci dílu prvního (1845) a předložený ještě v roce 1847 cenzuře. Po zrušení předběžné cenzury roku 1848 bylo možné text obsahově zrevidovat, vydání práce se ovšem v době přetlaku politické publicistiky odsunulo, komplikovalo ho také zaneprázdnění hlavních editorů. Teprve v roce 1856 se začalo na přípravě *Výboru* pracovat intenzivněji. Hotový text posuzoval z hlediska případné náboženské závadnosti profesor pastorální teologie Jan Nepomuk Fabian, který navrhl vypuštění některých zahrnutých spisů. Z důvodu obezřetnosti Matice i s ohledem na finanční problémy instituce však vyšel roku 1857 pouze první sešit, další následoval až s čtyřletým odstupem; vydávání se nakonec protáhlo až do roku 1868.¹⁷³

Také muzejní publikační politika narážela na obtíže při zpracování husovské tematiky. K velkému sporu o smysl a význam Husova díla došlo mezi Františkem Palackým a Josefem Alexanderem Helfertem. Se znalostí tohoto konfliktu i dalších úředních reakcí na vydání děl mistra Jana Husa, respektive jeho korespondence pak rezignovaně reagoval P. J. Šafařík, když na přímlovu Michaila Petroviče Pogodina, aby byly v Čechách vydány Husovy spisy, odepsal 25. ledna 1857: „Husovy spisy nikdo v Rakousích nevydá, spíše spisy proti Husovi... Nechme mrtvých odpočívát.“¹⁷⁴

170) Tamtéž, s. 117.

171) Podrobněji J. Prokeš: „Z těžké doby ‚Matice české‘“, cit. dílo, zvl. s. 25–30.

172) K. Tieftrunk: *Dějiny Matice české*, cit. dílo, s. 168; Josef Ehrenberger: „O nesnázích měst šosních po roce 1620“, *Časopis Českého museum* 28, 1854, č. 1, s. 88–102, zde s. 90.

173) K. Tieftrunk: *Dějiny Matice české*, cit. dílo, s. 168–169, 228–229.

174) Tamtéž, s. 167–169.

Periodická produkce pod drobnohledem

Pro evidenci zásahů tiskového dohledu na domácí periodickou produkci mohou sloužit dokumenty k jednotlivým kauzám, uchovávané v různé míře v archivních fondech příslušných institucí, a dále souhrnně zpracovávané tabulky, které jsou uloženy zejména ve fondu České místodržitelství Praha – prezidium. V půlročních úředních hlášeních shromažďovaných místodržitelstvím se zaznamenával titul periodika, doba a místo vydávání, datum a číslo koncese, povinnost kauce, jméno a bydliště nakladatele, vydavatele a tiskáře, redaktora nebo redaktorů, jeho či jejich vzdělání a další zaměstnání, jména spolupracovníků, morální a politické chování zainteresovaných, obsah periodika, jeho tendence a vliv. Chybět neměly ani poznámky, zda list dostává subvenci.¹⁷⁵

Následující konkrétní případy zákazů či problémů s vydáváním periodického tisku jsou určitými modelovými příklady, zdaleka ne výčetem všech dobových tiskových kauz. Vládní snahy o aktivní tiskovou politiku se mohly v Praze opírat o zdejší oficiální periodika *Pražské noviny* a *Prager Zeitung*. Na přelomu prosince 1849 a ledna 1850 se na úrovni pražského místodržitele a ministra vnitra řešila otázka vhodného redaktora *Pražských novin*, který by mohl konkurovat atraktivitě Havlíčkových *Národních novin*. Podle Alexandra Bacha v úvahu přicházeli Jakub Malý a Václav Bolemír Nebeský, oba však byli bývalými spolupracovníky Havlíčkova listu. Karl Mecséry z toho důvodu Bachovy návrhy nepřijal a do čela redakce prosadil bývalého vrchnostenského úředníka a básníka Václava Jaromíra Picka.¹⁷⁶ Tiskovým kauzám se později nevyhnuly ani *Pražské noviny*,¹⁷⁷ dotčený byl ale především tisk, který úřední místa vnímala jako opoziční.

Případ redaktora listu *Constitutionelles Blatt aus Böhmen* Franze Klutschaka dokumentuje nesoulad mezi státní správou reprezentovanou v Praze místodržitelstvím a vojenským velitelstvím. Bezprostředně před volbami do pražského obecního zastupitelstva v září 1850 byl Klutschak po otisknutí jednoho článku z iniciativy vojenského velitelství zatčen. I když byl posléze na zákrok místodržitele propuštěn, byl přesto posléze odsouzen vojenským soudem na čtyři týdny do žaláře.¹⁷⁸

Od února 1851 vycházel nový beletristický časopis *Lumír*. Rychle si získal renomé a po zániku Tylových *Květů* představoval až do přelomu padesátých a šedesátých let prakticky jediný český beletristický list.¹⁷⁹ Mladý redaktor *Lumíra* Ferdinand Břetislav Mikovec, tehdy čerstvě čtyřicetiletý, získal k vydávání časopisu svolení od místodržitelství na základě vyjádření pražského policejního ředitele Sacher-Masocha s tím, že jeho dosavadní

175) NA, PM, 1850–1854, kt. 131, sign. 8/4/96.

176) NA, PGT, 1849–1852, kt. 19, sign. P 28, 1849–1851. Srov. též případová studie Magdalény Pokorné „Patří do řad literárního proletariátu“. Literární působení a policejní perzekuce Prokopa Chocholouška v letech 1848–1861“, s. 449–462.

177) Srov. NA, PGT, 1849–1852, kt. 20, sign. P 54, 1851, týká se stížnosti policejního ředitele Sacher-Masocha na úvodní článek v *Pražských novinách*, který při polemice s kritikou oktrojované ústavy používá nevhodnou, „mezi českým publikem velmi oblíbenou a dobře chápanou paralelu s Irskem“ („eine unter dem öchischen Publikum sehr beliebte und wohlverstandene Parallele mit Irland“), dále např. NA, PM, 1855–1859, kt. 491, sign. 8/4/22/4.

178) K. Kazbunda: *Karel Havlíček Borovský*, sv. 2, cit. dílo, s. 235. Kazbunda ale název článku neuvádí.

179) Václav Petrbok: „Kdo byl Ferdinand Břetislav Mikovec?“, in Ferdinand Břetislav Mikovec: *Pražská Thálie kolem 1850*, eds. Jitka Ludvová, Helena Pinkerová, Praha, Institut umění – Divadelní ústav 2010, s. 5–53.

Strategie vydávání vídeňských novin mimo území výjimečného stavu Politický deník *Die Presse* začal vydávat August Zang ve Vídni v červenci 1848. Poučen žurnalistickými poměry v Paříži jej chápal čistě jako komerční produkt. Konkurenčními listy byl jeho *Presse* vysmíván jako černo-žlutá reakční platforma. Po odchodu ministra Stadiona z vlády v červenci 1849 ovšem začal Zangův list ostřeji kritizovat Schwarzenbergovu vládu. Ministerstvo 16. října 1849 Zanga přísně varovalo, následná změna v redakci však měla za důsledek ještě větší distanci od současné vládní politiky. Vláda se proto 7. prosince 1849 rozhodla list suspendovat; využít mohla skutečnosti, že ve Vídni obdobně jako v Praze platil stav obležení. Zang posléze přestěhoval redakci do Brna, kde stav obležení vyhlášen nebyl, moravské hlavní město zároveň disponovalo dobrou tiskařskou základnou a železničním spojením s Vídni, která nadále tvořila hlavní místo odbytu. Dne 27. prosince 1848 mohl Zang z Brna obnovit vydávání listu, úřední postihy ovšem pokračovaly. Zahrnovaly mimo jiné úřední pokyny poště, aby *Presse* nedistribuovala, konfiskace, zákazy určené úředním novinám, aby se s listem pouštěly do polemik a jeho články vůbec zmiňovaly, a dokonce zatčení redakčního sekretáře. List byl stíhán, protože zaváděl polemiky o věcech týkajících se státní správy. Náklad *Presse* za této situace klesal a Zang nakonec po roce činnosti v brněnském útočišti 4. prosince 1850 vydávání svého listu zastavil.

Podobnou strategii volil po vyhlášení výjimečného stavu ve Vídni rovněž krejcarový list *Wiener Postillon*, vydávaný ve vysokém nákladu 6 000 exemplářů. Po přesunutí vydávání do Brna však byl jeho redaktor Karl Albert Ritter úřady donucen ke změně titulu i ke zmírnění ostrého protivládního tónu, čímž počet abonentů poklesl na polovinu. I tak se ministr vnitra Alexander Bach snažil o celkové umlčení listu, protože však k němu neposkytovaly oporu stávající zákony, volil brněnský zemský úřad nepřímou taktiku: pohrozil tiskaři Gastlovi odejmutím všech úředních zakázek, pokud tisk Ritterových novin nevypoví. Gastl se nátlaku podvolil, a úřady tak nemusely sáhnout k druhé připravené možnosti, totiž k vypovězení Rittera, který v Brně neměl domovské právo, z města.

S českým literárním prostředím se Zangovo jméno ještě protnul, když v německy tištěném nekrologu Karla Havlíčka byla přirovnána jeho činnost právě k činnosti Zangově. Analogie jistě přesná nebyla, ale pro německy čtoucí publikum musela být zřejmá podstata tohoto srovnání Karla Havlíčka, řadícího jej ke špičkám soudobé žurnalistiky.

Zdroj: Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918. Ein Beitrag zur österreichischen Medienrechtsgeschichte*, Wien, Mainz 2004, s. 234–235, 250–251; NA, PGT, 1849–1852, kt. 20, sign. P 39, 1850; Zdeněk Šimeček: „Proměny novin v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1658–1860“, in Jaromír Kubiček (ed.): *Česká retrospektivní bibliografie*, díl 1, *Noviny České republiky od počátku do roku 1918, část 2, Přehledy, rejstříky*, Brno, Sdružení knihoven ČR – Moravská zemská knihovna 2008, s. 7–36, zde s. 31.

přestupky, mezi nimi vydání husovské práce v Lipsku z roku 1849, která figurovala mezi zakázanými spisy, jsou prominuty. Splňoval tedy zákonem dané podmínky pro to, aby se mohl stát redaktorem. Názor policejních a dohlížecích orgánů na Mikovce se přitom postupně změnil. Od počáteční nedůvěry „k bojovníku z barikád 1848“, podezřelého při svém pobytu v Sasku z přípravy revolučního povstání, se vyvinul v uznání loajálního chování Mikovce k představitelům výkonných orgánů.¹⁸⁰

Ke kolizi s úřady ovšem stejně došlo. V listopadu 1854 byl redaktor napomínán proto, že otiskl dopisy Petra Voka z Rožmberka stavovským direktorům z let 1608–1609, přičemž podle úředního náhledu tyto dokumenty řešily politické a náboženské záležitosti, tedy tematiku, která do *Lumíra*, povoleného jako časopis beletristický, nepatřila. Těžší důsledky pro *Lumír* měla další kauza. Dne 5. července 1855 vyšel na jeho stránkách článek poněkud

180) NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/32; NA, PGT, 1849–1852, kt. 16, sign. M 2, 1849–1850.

se vymykající dosavadní produkci časopisu. Šlo o překlad textu francouzského historika Saint-René Taillandiera *Dějiny české a český dějepisec František Palacký*.¹⁸¹ Stať byla v originále otištěna v dubnovém čísle *Revue des deux Mondes* a francouzský autor v něm českého historiografa i české národní hnutí vysoce ocenil. Policejní ředitel Päumann adresoval místodržiteli Mecserýmu přípis, v němž informoval o tom, že tiskárnu *Lumíra*, patřící Kateřině Jeřábkové, potrestal pokutou 50 zlatých, a navrhoval, aby byl časopis zastaven.¹⁸² To se také stalo, přičemž Mikovec, stejně jako Jeřábková proti rozhodnutí v zákonné lhůtě protestovali. Obě odvolání na policejním ředitelství důkladně prozkoumali a místodržiteli pak podali 20. července 1855 následující rekapitulaci: Mikovcova argumentace, že nešlo o texty politického rázu, byla bezpředmětná; redaktorův další argument, že články podobného typu – ba ještě křiklavější – tiskne i soudobý německojazyčný zábavný měsíčník *Erinnerungen*, vydávaný K. W. Medauem, před policejním úřadem neobstál, protože, jak dokument výslovně uváděl, „současný nebo předchozí přestupek jiného listu, i kdyby na něj ještě nebylo úředně z jakéhokoli důvodu reagováno, neruší podobný přečin z jeho strany“. Je třeba ovšem v této souvislosti dodat, že bezprostředně na to redakce *Erinnerungen* obdržela policejní napomenutí.

Policejní ředitelství zmiňovalo, že by si mohl Mikovec zažádat o povolení k vydávání politického listu a složit příslušnou kauci, rovnou však avizovalo, že při známé minulosti Ferdinanda Mikovce by byla žádost patrně odmítnuta. Protože „celkové potlačení tohoto listu by nepůsobilo příznivě“, navrhovalo cestu milosti, pokud „úřední zásah redaktora v budoucnu přidrží v jemu přikázaných hranicích“. Vydávání časopisu tak mohlo být po šesti týdnech obnoveno.¹⁸³

Filip Stanislav Kodým, redaktor *Hospodářských novin*, určených zejména venkovskému lidu, byl roku 1853 vyšetřován proto, že jeho list psal o poměrech ve Francii. Překročil tím tak povolený program svého tisku, jenž měl sledovat pouze hospodářskou tematiku a nesložil kauci potřebnou pro vydávání politických periodik. Další varování následovalo po zařazení článku kritizujícího neblahé následky sázení do loterie. Protože ale loterie byla státním monopolem, článek byl označen jako opoziční. Třetí případ překročení cenzurních norem přinesl článek o Francii a Anglii, v němž Kodým podle úřadů jednoznačně stranil liberálnímu systému v Anglii oproti francouzskému systému vlády jedné osoby.¹⁸⁴ Sankce v tomto případě přinesla nejen konfiskaci čísla, ale také uvalení kauce na list ve výši 5 000 zlatých a finanční trest 50 zl. (tedy na spodní hranici vymezeného limitu 50–500 zl.) pro Vlastenecko-hospodářskou společnost jakožto vydavatele a ve stejné výši pro tiskaře Bedřicha Rohlíčka. Vlastenecko-hospodářská společnost se odvolala k praž-

181) „Dějiny české a český dějepisec František Palacký. Dle Saint-René-a Taillandiera“, *Lumír* 5, 1855, č. 27, 5. 7., s. 638–645.

182) NA, PM, 1855–1859, kt. 483, sign. 8/4/16/4, přípis z 10. 7. 1855.

183) „[...] daß eine gleichzeitige oder vorangegangene Ausschreitung der Redaktion eines anderen Blattes, selbst wenn sie behördlich aus wasimmer für einem Anlasse noch nicht geahndet werden wäre, ein gleiches Verschulden seiner Seite durchaus nicht aufhebe“; „[da] die gänzliche Unterdrückung dieses Blattes jedoch einen minder günstigen Eindruck üben dürfte“. NA, PM, 1855–1859, kt. 483, sign. 8/4/16/4, přípis ze dne 20. 7. 1855; Ljuba Klosová: „Divadlo Ferdinanda Břetislava Mikovce“, *Divadelní revue* 5, 1994, č. 3, s. 3–19, zvl. s. 10; M. Pokorná: „Mikovcův Lumír ve světle úředních dokumentů“, cit. dílo.

184) [Filip Stanislav Kodým]: „Něco o zeměpise“, *Týdenník* 4, 1853, č. 43, s. 345.

skému místodržitelství a k ministerstvu vnitra a slíbila nápravu včetně toho, že bude sama provádět vnitřní cenzuru speciálně určeným úředníkem tak, aby zaručila budoucí bezúhonnost listu a předešla redaktorově nepozornosti a nutnému následnému zásahu státního orgánu. Pokuta i uvalení kauce byly poté zrušeny. Když vyšel v *Hospodářských novinách* roku 1854 další problematický článek, který u příležitosti otevření nové rolnické školy kritizoval špatný stav školních budov a mizerné učitelské platy, byl už případ řešen přímo s Františkem Jičínským, „interním“ cenzorem *Hospodářských novin* v rámci Vlastenecko-hospodářské společnosti. Úřady v tomto případě neprovedly konfiskaci ani neuložily finanční sankci, ale nařídily, aby v avizovaném závěru článku v dalším čísle byl kritický tón zmírněn.¹⁸⁵

Některá periodika spojovala strategie, jak se vyhnout přísnému tiskovému dohledu, uplatňovanému na listy vycházející v pravidelných, maximálně měsíčních lhůtách. Časopisy proto vycházely s pětítýdenní či delší periodicitou, čímž získaly status neperiodických tisků. Takovou strategii volili například humoristické listy *Paleček*, *Turek na mostě Pražském*, *Rachejtle* či *Diblík*. Právě před časopisy s delší periodicitou varoval pražský místodržitel Mecséry své podřízené s tím, že je třeba dávat pozor na ty listy v české řeči, které neodpovídají zákonným kritériím periodických tiskovin. Mezi takové časopisy přitom zahrnoval např. *Posla z Prahy*, *Blahověst*, *Živu*, *Obrazy života*, *Časopis Českého muzeum* a další, vesměs tedy prestižní a významné listy.¹⁸⁶

Jedním z příkladů byly *Obrazy života*, ambiciózní literární časopis redigovaný Janem Nerudou a vycházející od roku 1859 s pětítýdenní periodicitou. Pro jeho druhý ročník usiloval litomyšlský nakladatel Antonín Augusta o transformaci listu v nepolitický čtrnáctideník, na nějž se již povinnost koncese vztahovala. Důvěrné policejní sdělení, pocházející pravděpodobně z konfidentské zprávy Karla Sabiny, však bylo důvodem pro zamítnutí Augustovy žádosti o koncesi v prosinci 1859. Upozornilo na Nerudův záměr soustředit se i na litomyšlské studenty a vychovávat si z nich své spolupracovníky. Poukázalo také na plány nakladatele neomezovat se pouze na literární list rodinného charakteru, jakým dosud *Obrazy života* byly, ale v brzké době vydávat i populární politický deník. Ten měl redigovat Josef Barák. Úřady se dozvěděly také o tom, že Augusta má v úmyslu vydávat i *Občanský kalendář* se záměrem vychovávat venkovský lid v duchu politického demokratismu. Pražský policejní ředitel tedy nejenže nepodpořil žádost o vydávání *Obrazů života*, ale vybídl obecně k ostražitosti vůči litomyšlskému tisku a osobám s ním spjatým. Augusta neuspěl ani s odvoláním k Nejvyššímu policejnímu úřadu, časopis *Obrazy života* však nadále pokračoval s původní periodicitou.¹⁸⁷

Mechanismy dané tiskovým řádem roku 1852 však nemusely sloužit pouze při represivním postupu státních orgánů. Institut žaloby pro urážku soukromé osoby na cti využila i česká veřejnost, a to především v případě otázky pravosti *Rukopisů královédvorského* a *zelenohorského*, jež v padesátých letech získala politický náboj. V říjnu 1858 vyšla v pražském německém deníku *Tagesbote aus Böhmen* série anonymních článků označujících

185) NA, PM, 1850–1854, kt. 118, sign. 8/4/31.

186) NA, PM, 1855–1859, kt. 493, sign. 8/4/29/1.

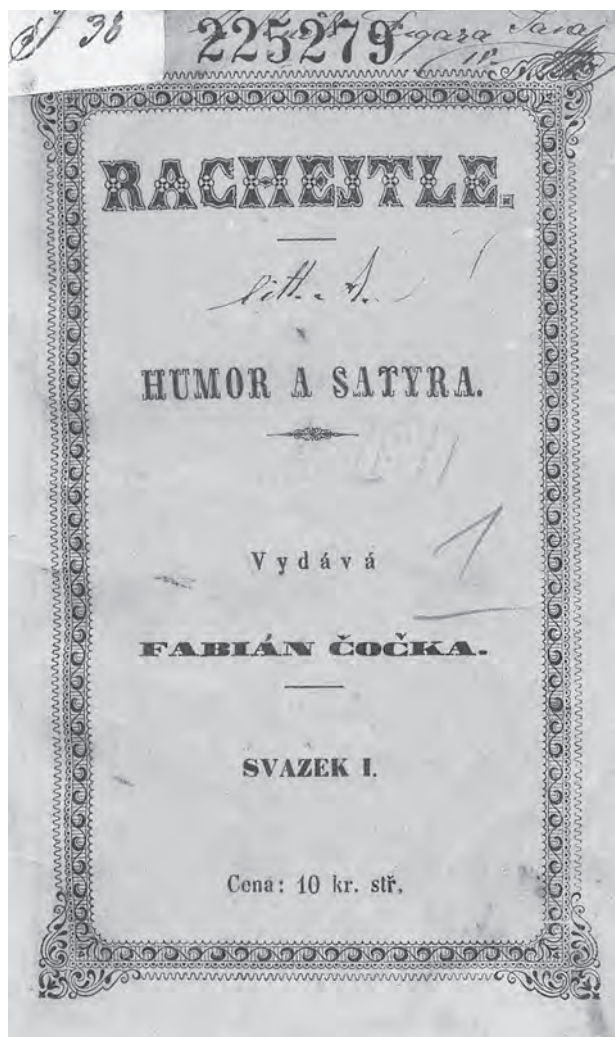
187) K. Kazbunda: *Sabina*, cit. dílo, s. 338–340; Milena Beránková: *Dějiny československé žurnalistiky*, díl 1, *Český periodický tisk do roku 1918*, Praha, Novinář 1981, s. 132–137.

Časopis *Rachejtle* očima policejních zpráv Humoristický časopis *Rachejtle*, který byl s nepravidelnou periodicitou (a tedy bez nutnosti koncese pro periodické tituly) vydáván Václavem Čeňkem Bendlem Stránickým v Jičíně, se stal zprvu publikačním orgánem družiny seskupené okolo J. V. Friče a almanachu *Lada Nióla*. Po rozkolu mezi Bendlem a Fričem se na něm od třetího čísla podíleli ti autoři, kteří se od J. V. Friče distancovali, a časopis se poté soustředil na útočnou satiru vůči konzervativní části české spisovatelské obce. Právě to vzbudilo na sklonku roku 1854 zájem policejních úřadů, které zajímalo, jakým způsobem se na tvorbě časopisu podílela policejně sledovaná Božena Němcová. Zpráva pražského policejního ředitele z dubna 1855, týkající se třetího čísla časopisu, ukazuje, s jakou pozorností sledovaly policejní orgány vývoj v české literatuře:

Uhrnem dovoluji si nejuctivěji poznamenati, že čeští literáti, kteří nyní náležejí k umírněnějšímu směru, kteří jak pro své stáří, tak pro své vědecké vzdělání více holdují rozvážlivosti a klidu a své síly věnují ne tak efemérnímu dennímu zaměření, jako spíše vážnějším literárním pracím, se stali předmětem útoku nově se objevujících pisálků, kteří slávu české literatury nehledají ve vědeckém bádání a v pracích vážnějšího směru, nýbrž spíše v tom, aby se českému obecenstvu dostalo beletristické, humoristické a vůbec lehce pochopitelné a přístupné lektry.

Tento zjev je bezpečným důkazem rozštěpení, k němuž došlo v české literátské skupince, což z politického hlediska není bez podstatného zájmu.

Vydávání časopisu *Rachejtle* skončilo pátým číslem v srpnu 1855; v této době byl Bendl policejně stíhán kvůli zprostředkování korespondence mezi Janem Knedlhansem Liblínským a dalšími politickými vězni. Jako ochranu před možným uvězněním zvolil Bendl vstup do českobudějovického kněžského semináře.

Zdroj: Policejní ředitelství v Praze (Anton Päumann) Nejvyššímu policejnímu úřadu ve Vídni (Johannu Kempenovi) 2. 4. 1855, český překlad cit. dle Miloslava Novotného (ed.): *Život Boženy Němcové. Dopisy a dokumenty*, díl 5, *Slavný rok 1855, vydání Babičky*, čtvrtá cesta na Slovensko, Praha, Československý spisovatel 1957, s. 386, německý originál tamtéž, s. 52–54; srov. dále Jaroslava Janáčková: „Božena Němcová v satirických *Rachejtlích*. K rozpadu Fričovy družiny po vydání *Lady Nióly*“, in táž: *Návraty. K české literatuře od K. J. Erbena po Ladislava Fukse*, Praha, Akropolis 2012, s. 190–202.

Rukopisy za podvrhy. Tento útok vzbudil vlnu pohoršení v české společnosti, která se nyní semkla, aby pravost *Rukopisů* podpořila. Na nátlak Františka Palackého žaloval Václav Hanka, který byl těmito články označen za padělatele, zodpovědného redaktora *Tagesbote* Davida Kuha pro urážku na cti. Za velkého zájmu veřejnosti proběhlo v srpnu 1859 soudní přelíčení, v němž se soud nezabýval problematikou datace rukopisu, ale pouze otázkou, zda Hanka *Rukopis královédvorský* opravdu našel. To se podařilo díky několika svědectvím prokázat, David Kuh byl proto bez ohledu na svou obhajobu shledán vinným a odsouzen k dvoutměsíčnímu trestu vězení a propadnutí kauce ve výši 100 zlatých. Proti rozsudku se odvolal, vyšší instance však jeho odvolání zamítla. Osvobozen byl teprve v dubnu 1860 po intervenci u ministra spravedlnosti, což českou společnost rozhořčilo a utvrdilo v názoru, že David Kuh musel být spojen s policií. Při procesu bylo totiž porušeno základní pravidlo: ke třetí instanci nebylo možné se odvolávat, pokud předchozí dvě vynesly shodný rozsudek; Kuhův problém se tedy ve Vídni už vůbec řešit neměl. Skutečného autora článků v *Tagesbote* se tehdejšími aktéry zjistit nepodařilo. Teprve v roce 1913, když zemřel německý univerzitní bibliotékař Anton Zeidler, zjistil pražský německý bohemista Franz Spina, že autorem oněch článků byl právě on.¹⁸⁸ František Roubík později na základě pečlivého archivního studia dokázal, že samotná akce v roce 1858 byla vedena na podnět pražského policejního ředitele Antona von Päumanna, který se snažil zaútočit na symbol české společnosti, o jehož pravosti se ve vědeckém světě – především mimo Čechy – šířily pochyby. Impulzem k rozsáhlé kauze byla přitom slavnost odhalení sochy Záboje ve Dvoře Králové z předchozího roku, u příležitosti čtyřicátého výročí objevení *Rukopisu královédvorského*.¹⁸⁹

Rozšíření spektra periodik na počátku šedesátých let

Cenzurní regulace mohla vést i k tomu, že některé připravované periodické projekty neobdržely povolení. Žádost chrudimského tiskaře Stanislava Pospíšila o vydávání nepolitického týdeníku *Ohlas z východních Čech* tak nebyla roku 1858 povolena s odůvodněním, že zamýšlený redaktor neprokával potřebné vzdělání k vedení listu. Ještě v červnu 1862 nebyla pražským místodržitelstvím povolena koncese na vydávání ilustrovaného a zábavného listu *Samolet*, a to opět především kvůli osobě navrhovaného redaktora: tím měl být Václav Hutar, politicky kompromitovaný vzhledem ke svému angažmá z roku 1849, pro svou pozdější účast na pouličních demonstracích i pro zpěv revolučních písní po hostincích.¹⁹⁰

Otázka povolení nových periodik se v závěru padesátých let zvláště týkala problematiky politických novin v češtině. Takové tisky vycházely tehdy pouze dva, *Pražské noviny* a *Moravské noviny*. Amnestovaní radikální demokraté již v roce 1857 chtěli založit list,

188) Franz Spina: „Anton Zeidler und die gefälschten tschechischen Handschriften“, *Deutsche Arbeit* 12, 1912/1913, s. 611–615.

189) František Roubík: „Účast policie v útoku na Rukopisy roku 1858“, in *Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějin československých. K šedesátým narozeninám Josefa Pekaře*, díl 2, Praha, Historický klub 1930, s. 435–449; Michal Fránek: „Ve stínu česko-německého antagonismu (Rukopisy královédvorský a zelenohorský v letech 1853–1866)“, in Dalibor Dobiáš, Michal Fránek, Martin Hrdina, Iva Krejčová, Kateřina Piorecká: *Rukopisy královédvorský a zelenohorský a česká věda (1817–1885)*, Praha, Academia 2014, s. 151–201, zvl. s. 157–161.

190) F. Roubík: *Časopisectvo v Čechách v letech 1848–1862*, cit. dílo, s. 73, 85–86.

o jehož koncesi měl požádat politicky bezúhonný Alois Krása a pro který chtěli získat jak Františka Palackého, tak F. L. Riegera. Druhý jmenovaný však účast v tomto projektu odmítl a projekt realizován nebyl.

Rieger ale o rok později zaštil jiný pokus, který měl formálně vést Jan Bohuslav Müller, bývalý úředník vídeňské dvorské knihovny. Ten koncesi na list s názvem *Vlast* získal, ale kvůli nemoci se úkolu neujal, a tak i nadále panovalo vakuum. Pro další žádosti se reprezentantům české politiky zdála být příhodnou situace po vojenských porážkách Rakouska na italských bojištích v roce 1859. Středoškolský profesor Václav Zelený tehdy požádal o povolení vydávat list *Národ (Noviny československé)*. Bez ohledu na souhlas pražského místodržitele nebylo povolení uděleno; se stejným výsledkem dopadla i žádost o vydávání listu *Hlasatel*. Odmítnuta byla i žádost Vavřince Svátka na list *Vzájemnost (Budoucnost)*.

Tisková novela z listopadu 1859 a politické změny v monarchii po porážce ve válce o nezávislost Itálie určitým způsobem uvolnily tiskové poměry a staly se též impulzem k oživení zájmu získat koncesi na politický list. V březnu 1860 chtěl nakladatel Jaroslav Pospíšil využít pro politické periodikum zatím nevyužitou koncesi na beletristický list *Pražská pošta*. I tento záměr byl zamítnut policejním ředitelstvím, které se dozvědělo, že by tu byli angažováni bývalí radikální demokraté. Oficiálním memorandem tlumočícím potřebu politického listu v češtině se na císaře Františka Josefa I. obrátili národní předáci v čele s F. L. Riegerem. Otištění memoranda v *Poslu z Prahy* ze dne 23. srpna 1860 pod názvem *Tužby a přání* bylo ale důvodem k zabavení celého zmíněného čísla.

Bariéru odmítání tak zdolal se svou žádostí z 10. června 1860 až Alois Krása. Zavazoval se v ní, že bude politické otázky posuzovat z konzervativního hlediska a že je jeho záměrem zkvalitnit ekonomické znalosti česky čtoucí veřejnosti. Dne 27. června policejní ředitelství informoval, že chce v souladu s císařským nařízením probírat také záležitosti jazykové rovnoprávnosti, pojednávat o činnosti místních samospráv, o zemském sněmu a zemském výboru. Policejní ředitel Päumann vyslovil s Krásovým podnikem souhlas, sledoval tím přitom záměr prohloubit rozpory mezi ním a skupinou okolo F. L. Riegera. Krásovi byla koncese udělena velmi rychle, již 10. července 1860, a tak mohl začít vydávat svůj list *Čas*, jehož první číslo vyšlo 2. října 1860. V následujících letech, kdy Krása vystupoval proti politické linii českých liberálů v otázkách spolupráce se šlechtou a odchodu do pasivní rezistence, byl list tajně subvencován vídeňskou vládou; po odhalení tohoto faktu noviny v lednu 1863 zanikly pro nedostatek čtenářů.¹⁹¹

Velmi brzy po Krásově *Času* získaly koncesi i *Národní listy*. Požádal o ni politicky bezúhonný Julius Grégr, tehdy advokátní koncipient ve Frýdlantu. Na kauci ve výši 10 500 zlatých se složilo družstvo, jehož členy byli mj. Julius Grégr a jeho bratr Eduard, František Palacký, F. L. Rieger, Jan Evangelista Purkyně, František Josef Řezáč a Václav Hanka. Od 1. ledna 1862 se počet česky psaných politických listů rozrostl o další titul, totiž o *Hlas*, který vznikl sloučením nově udělené koncese Vincence Vávry Haštalského a koncese Antonína Finka na německy psaný deník *Die Zeit* a do něhož přešli radikálněji orientovaní

191) Milena Beránková: *Krásův Čas a jeho místo v české politice a žurnalistice*, Praha, Univerzita Karlova 1972, zvl. s. 34, 36–42, 47–48.

novináři nesouhlasící s politickou linií Krásova *Času*.¹⁹² Ve stejném období došlo i k nárůstu česky psaných politických listů na Moravě. Vedle úředních brněnských *Moravských novin* začal být od 1. března 1861 vydáván týdeník *Opavský besedník* a 1. ledna 1862 vznikl olomoucký list *Moravan*, vycházející dvakrát týdně.

Stejně jako samotná existence opozičních periodik byl příznakem změny tiskových poměrů i návrat veřejných tiskových procesů. Tiskový soud proti redaktoru *Národních listů* Juliu Grégrovi v červnu 1862 na sebe upoutal mimořádnou pozornost české veřejnosti, údajně srovnatelnou jen s veřejnými porotními soudy proti Havlíčkovi v Praze z roku 1849. Česká společnost nevnímala soud proti Grégrovi jen jako proces vedený proti jednotlivci, ale proti veškerým politickým požadavkům českého národa. Přispěla k tomu i obratná medializace – stenografické přepisy z jednotlivých dnů soudního sporu byly uveřejňovány průběžně v *Národních listech* a hned v srpnu 1862 vydány ve formě samostatné brožury, jež vyšla i v německé mutaci, na stránkách Grégrova periodika byly otiskovány rovněž četné projevy čtenářské přízně a soustrasti od jednotlivců, spolků i obcí.¹⁹³

Předmětem veřejného soudního řízení bylo sedm článků otištěných v *Národních listech*, v nichž se podle státního zastupitelství redaktor dopustil zločinu rušení veřejného pokoje a přečinu pobuřování proti jednotlivým vládním orgánům. K procesu se připojil i zemský školní rada Johann Maresch na základě paragrafu pro urážku na cti (za přetištěný dopis *Z obce čížkovské*). Žaloba otevřela i další téma, totiž otázku odpovědnosti za tisk a problematiku systému práce v tiskárně. Při výsleších tiskařů se ukázalo, že pro potvrzení některých článků, u nichž se vyžadoval podpis zodpovědné osoby, byly z časových důvodů používány blanco formuláře.

Grégrův obhájce Karel Leopold Klauďy vycházel při obhajobě z dobré znalosti stávajícího právního řádu i všech možností, které mu nabízel. Argumentoval tím, že na základě tiskového řádu z roku 1852 byly tiskové záležitosti vyňaty z kompetence trestního zákona a rozhodovat o nich měly politické úřady, nikoli soudci, kteří by se svými odsuzujícími výroky v těchto kauzách mohli dostat do rozporu s tím, jak se v průběhu let vyvíjel právní řád. Trval na nutnosti prokázat Grégrovi zlý úmysl v případě, že má být odsouzen za zločin. Pokud došlo vytištěním příslušných textů k porušení zákona bez zlého úmyslu, pak má být souzen pouze za přestupek. Obhajoba využila ještě další argument: není správné vytrhovat jednotlivé články z příslušných – jinak zcela nezávadných – čísel *Národních listů*, v nichž naopak obžalovaný usiloval všemi prostředky prosadit nápravu dosavadních nedostatků. Julius Grégr s odvoláním na Karla Havlíčka ve své závěrečné řeči vyslovil krédo liberálního novináře: „Já co žurnalista více se znám býti odpovědným veřejnosti než vládě.“¹⁹⁴

V první instanci byl Julius Grégr odsouzen podle § 65 trestního zákona (zločin rušení veřejného pokoje) k těžkému žaláři na dva roky, k propadnutí kauce ve výši 3 000 zlatých, ke ztrátě akademické hodnosti a k vyloučení ze zodpovědného redaktorství, tedy ke

192) Podrobně Milena Beránková: *Hlas. 1862–1865. Vznik, vývoj a politické zaměření*, Praha, Ústav pro teorii a dějiny hromadných sdělovacích prostředků Univerzity Karlovy 1970, sv. 1–2.

193) *Tiskový soud Dra. Julia Grégra, redaktora Národních listů v měsíci červnu r. 1862*, Praha, Julius Grégr 1862. Viz též M. Beránková: *Hlas*, cit. dílo, sv. 1, zvl. s. 53–54; Veronika Neprašová: *Tiskový proces Julia Grégra jako mediální událost*, diplomová práce, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze 2011.

194) *Tiskový soud Dra. Julia Grégra*, cit. dílo, s. 276.

ztratě koncese. Po Grégrově odvolání byl rozsudek snížen na čtyři měsíce žaláře, pokutu 1 300 zl. a náhradu soudních výloh. Vrchní soud, který byl rozhodující instancí, zvýšil 10. srpna 1862 trest na deset měsíců, pokutu 3 000 zl. a ostatní tresty ponechal. Doktorát byl Grégrovi vrácen až v důsledku politické amnestie z 1. srpna 1865. Veřejnost Grégrovi projevila mimořádné sympatie nejen během vlastního soudu, ale i v době jeho věznění. Jeho pozdější návrat z vězení koncem srpna 1863 se stal dokonce veřejnou manifestací, která byla završena slavností na Žofíně.

Soud s Juliem Grégrem byl nesporně nejsledovanějším ze všech tiskových procesů v době od obnovení ústavního režimu po vydání nového tiskového zákona, ale zdaleka ne jediným. Od října 1862 bylo vedeno trestní stíhání vůči zodpovědnému redaktorovi *Hlasu* Vincenci Vávrovi Haštalskému za zločin rušení veřejného pokoje, které vyústilo v trest čtyřměsíčního těžkého žaláře. Ve vězení se přitom Vávra setkal s Juliem Grégrem, odsouzeným nedlouho po propuštění znovu, tentokrát ke kratšímu, šestitýdennímu trestu; při procházkách na vězeňském dvoře se údajně oba dohodli na sloučení svých listů, které bylo posléze realizováno v červnu 1865. Za zveřejněné texty byly postihovány i Vilímkem redigované *Humoristické listy*, transformované od roku 1861 v politickosatirický časopis (například v únoru 1862 byl za napadení únorové ústavy uložen trest čtrnáctidenního vězení a propadnutí 100 zl. z kauce). Potrestán byl i redaktor katolického listu *Pozor* Václav Štulc, a to za otištěnou poznámku „únor nedal, co sliboval říjen“, srovnávající ústavu z února 1861 s textem říjnového diplomu z předcházejícího roku (dvouměsíční vězení a srážka 1 000 zl. z kauce), a František Šimáček, zodpovědný redaktor *Posla z Prahy* (čtrnáctidenní vězení a pokuta 50 zl. za pobuřování proti úřadům a zlehčování úředních nařízení; v předchozích procesech, týkajících se článku, kritizujícího poněmčování města Písek a popuzování k zášti proti šlechtě, byl Šimáček naopak osvobozen). S postihy se potýkaly počátkem šedesátých let nejen českojazyčné, ale i německy tištěné listy. Redaktor pražského *Ost und West* Imbro Tkalac byl odsouzen k šesti měsícům vězení a k propadnutí 1 000 zl. z kauce. Plzeňský redaktor František Uman (*Pilsner Bote*) byl odsouzen ke čtrnácti dnům vězení za pobuřování kvůli otištění oslavné básně na Karla Havlíčka spolu s výzvou ke sbírkám pro „dceru národa“ Zdeňku Havlíčkovou.¹⁹⁵

Počátek šedesátých let, spojený s obnovením ústavního režimu, tak s sebou přinesl nárůst počtu koncesí pro periodické tituly, ale zároveň i nárůst počtu tiskových soudních procesů, vedených proti zodpovědným redaktorům za překročení paragrafů neoabsolutistického trestního zákona. Nový zákon o tisku z prosince 1862, v platnost uvedený v březnu 1863, tento trend podtrhl, když zrušením koncesního systému výrazně zjednodušil podmínky pro zakládání periodik, v trestním zákonu však v této době došlo pouze k drobným změnám. Tiskové procesy vůči žurnalistům tak pokračovaly po celé následující desetiletí.

195) M. Beránková: *Hlas*, cit. dílo, sv. 1, s. 43–44, 53–58.